

Turkish Journal of Shiite Studies

ISSN: 2687-1882

Cilt / Volume: 2

Sayı / Issue: 2

Aralık /December 2020

Modern Dönem Şîlik Eleştirileri Bağlamında Ahmed Kesrevî'nin Görüşleri ve Pâkdinîyân Hareketi

Ahmad Kasravi's Views within the Context of Modern Shiism Criticism and the Pakdiniyan Movement

Şahin Ahmetoğlu

Doç. Dr., Kırıkkale Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Kelam ve İtikadi İslâm Mezhepleri Anabilim Dalı
Associate Professor, Kırıkkale University, Faculty of Islamic Sciences, Department of Kalam and Islamic Sects
Kırıkkale / Turkey

sehmetoglu@hotmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-6154-2984>

Makale Bilgisi/Article Information

Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 31.05.2020

Kabul Tarihi / Date Accepted: 21.12.2020

Yayın Tarihi /Date Published: 31.12.2020

DOI: <https://doi.org/10.48203/siader.745947>

Atıf/Citation: Ahmetoğlu, Şahin. "Modern Dönem Şîlik Eleştirileri Bağlamında Ahmed Kesrevî'nin Görüşleri ve Pâkdinîyân Hareketi", *Turkish Journal of Shiite Studies* 2/2 (Aralık 2020): 126-156. doi: 10.48203/siader.745947

İntihal: Bu makale, *Turnitin* yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by *Turnitin*. No plagiarism detected.

Web: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/siader> **mailto:** turkishshiiestudies@gmail.com

Öz

20. yüzyılın ilk yarısında İran'ın önemli düşünürlerinden biri olan Ahmed Kesrevî, yaşadığı dönemin sorunlarına çözüm arayışına girmiş bilginlerdendir. Siyasi ve içtimaî hayata Meşrutiyet Devrimi ile birlikte adım atmış, Tebriz merkezli birçok önemli olaya şahit olmuştur. Onun İran'ın farklı bölgelerinde devlet memurluğu yapması, toplumu daha yakından tanımasına sebep olmuştur. Kesrevî'nin çalışmaları siyasi, içtimai, filoloji, din, mezhep, kültür, tarih ve örf gibi çeşitli alanları içermektedir. Bununla birlikte Kesrevî, faaliyetlerine dergi ve gazete neşrederek başlamış, dinî ve mezhebî konularda tenkidî yönüyle öne çıkan eserler kaleme almıştır. Özellikle Şîilik üzerine yaptığı çalışmalar, bu fırkanın ortaya çıkışı ve görüşleriyle ilgili sorgulayıcı ve bazen de yargılayıcı açıklamalarda bulunması onu hedef hâline getirmiştir. Şîi ulema, Kesrevî'nin sert eleştirilerine karşı büyük bir tepki göstermiş, onu kâfir ve mürted ilan etmiştir. Çalışmamızda Ahmed Kesrevî'nin hayatı, eserleri, dinî, mezhebî, siyasi ve içtimaî görüşleri ele alınacak, kurmuş olduğu Pâkdînîyân hareketi incelenecek, kendisine yöneltilen eleştiriler orijinal kaynaklardan yararlanılarak açıklığa kavuşturulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Ahmed Kesrevî, İran, Din, İslâm, Şîilik, Pâkdînîyân Hareketi.

Abstract

Ahmad Kasravi, one of important thinkers of Iran in the first half of the 20th century, is one of the scientists searched the solutions of the problems of that period he lived. He stepped into the political and social life with Constitutional Revolution and he witnessed the cases centered in Tabriz. Being a government official of him in different regions in Iran caused getting to know the society closely. His work includes different areas such as political, social, philology, religion, sect, culture, history and folkway. In addition, he started his activity with publishing magazines and newspapers and he wrote his works criticizing sectarian and religious issues. In particular, his research on Shiism, thoughts about the occurrence of this sect and sometimes his interrogator and judgmental statements about its view points targeted him. The Shia ulama reacted harshly against his criticism and declared him an infidel and apostate. In our research, Ahmad Kasravi's life, works, religious, sectarian, political and social views will be discussed, The Pâkdînîyan movement that he leaded will be reviewed and the criticisms about him will be revealed using original sources.

Keywords: Ahmad Kasravî, Iran, Religion, Islam, Shia, Pâkdînîyan Movement

Giriş

İslâm fırkalarından kendine özgü inanç yapısı ile öne çıkan Şîilik içerisinde zaman zaman bazı arayışlar ortaya çıkmıştır. Muhalif olarak ortaya çıkan bu arayışlarda Şîiliğin imâmet, mehdîlik, gaybet inancı dâhil olmak üzere birçok görüşünü Şîi ulema da eleştirmiştir. Bu denli muhalif arayış içerisine giren düşünürlerden birisi de Seyyid Ahmed Kesrevî Tebrizî (1890-1946)'dir. Kesrevî, aynı zamanda dinî, mezhebî, siyasi, eğitim ve kültür gibi konularda eleştirel düşünceleri ile tanınmaktadır. Onu ön plana çıkaran daha önemli özelliği ise Pâkdînîyân Hareketi'nin kurucusu olmasıdır. Şîilik üzerine yaptığı çalışmalar, fırkanın ortaya çıkışı ve inanç sistemi ile ilgili sorgulayıcı açıklamalarda bulunması onu hedef hâline getirmiştir. Eserlerinde Şîiliği ağır bir dille eleştiren Kesrevî, Şîiliğin başlangıçta siyasi emeller etrafında ortaya çıktığını, ancak zaman

içerisinde bunların itikadî alana taşındığını söyleyerek, “Şîilerin on ikinci imam ve onun gaybete intikal ettiği düşüncesini ortaya atarak tarihi çarpıttıklarını” iddia etmiştir. Ona göre Şîa, devletin vergi toplama yetkisini tartışıp zihinlerde mevcut otoriteye karşı meşruiyet tereddütlerinin doğmasına yol açmış, benimsediği takiyye prensibi gereği insanları yalancılığa özendirmiştir. Şîî ideologlar gizli imam anlayışı yoluyla demokrasiye ve halk hâkimiyetine karşı muhalefet geliştirmiş, din adamlarını merkeze koyarak insanların onları takip etmesinin yeteceğini iddia etmişlerdir. Bu bağlamda Şîa, imamlara olağanüstü özellikler atfetmiş, onların türbelerinin ziyaret edildiği takdirde dünya ve ahiret hayatıyla ilgili her isteğin gerçekleşmesinde Allah'a aracı olabileceklerini ileri sürmüştür. Kesrevî, bu gibi aşırı inançların dinin yozlaşmasına yol açtığını söylemektedir.¹

Dönemin Şîî uleması, Kesrevî'nin sert eleştirilerine karşı büyük bir tepki göstermiş, onu kâfir ve mürted ilan etmişlerdir. Muhalifleri tarafından peygamberlik iddiasında bulunduğu da ortaya atılmış, fakat Kesrevî bu iddiaları reddetmiş, İslâmî esaslara bağlılık ve onları devam ettirmekten başka bir maksadının olmadığını belirtmiştir. Sonuçta sert görüşleri ve aşırı tenkitleri yüzünden pek çok düşman edinmiş, kitapları yasaklanmış ve yakılmış, taraftarları ağır bir şekilde cezalandırılmış, kendisi de Fedâiyân-ı İslâm örgütü tarafından katledilmiştir.²

Şunu da belirtmek gerekir ki İran'da ve batıda Ahmed Kesrevî ile ilgili çok sayıda bilimsel çalışma yapılmıştır. Türkiye'de ise 1980 yılında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde Rajabali Hassebî tarafından *Seyyid Ahmed Kasravî-yi Tabrizî'nin Hayatı, Fikirleri ve Eserleri*³ adlı doktora tezi ve Mehmet Akif Koç'un “Modernleşme Sürecinde ‘İran Milliyetçiliği’ Yanlısı Tebrizli Bir Aydın: Ahmed Kesrevî-Hayatı, Şahsiyeti, Dünya Görüşü, Mücadelesi ve Eserleri”⁴ isimli bir bilimsel makale dışında herhangi bir çalışmaya rastlamadık. Ancak her iki çalışmanın da Kesrevî'nin dinî ve mezhebî görüşlerini açıklamaktan uzak oldukları ifade etmek gerekir. Bu kapsamda çalışmamız, Ahmed Kesrevî'nin dinî, mezhebî ve siyasi görüşleri ile birlikte, Şîîlik eleştirisine yer vererek literatüre önemli bir katkı sağlayacaktır. Diğer yandan Kesrevî'nin kurmuş olduğu Pâkdinîyân Hareketi'ni inceleyerek, kendisine yöneltilen eleştirileri orijinal kaynaklardan yararlanarak açıklığa kavuşturmaya çalıştık.

1. Ahmed Kesrevî'nin Hayatı ve Faaliyetleri

Ahmed Kesrevî'nin hayatı ve faaliyetleri hakkında çeşitli çalışmalar yapılmıştır.⁵

¹ Daha geniş bilgi için bk. Ahmed Kesrevî, *Dâverî* (Tahran: y.y., 1323/1944), 8 vd.; Ahmed Kesrevî, *Sûfîgerî* (Tahran: y.y., 1323/1944), 3 vd.

² Seyyid Hüseyin Hoşniyet, *Seyyid Mücteba Nevvâb Safevî, Endişehâ, Mubarezat ve Şehadet-i Ū* (İran: İntişarat-ı Menşur Biraderi, 1360/1981), 5 vd.; Yusuf Fezâî, *Bâbîgerî, Bahâîgerî ve Kesrevîgerâyî* (Tahran: Müessise-i Matbuâtî Ferhî, 1351/1972), 302.

³ Rajabali Hassebî, *Seyyid Ahmet Kasravî-yi Tabrizî'nin Hayatı, Fikirleri ve Eserleri* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Doktora Tezi, 1980)

⁴ Mehmet Akif Koç, “Modernleşme Sürecinde ‘İran Milliyetçiliği’ Yanlısı Tebrizli Bir Aydın: Ahmed Kesrevî-Hayatı, Şahsiyeti, Dünya Görüşü, Mücadelesi ve Eserleri”, *Kadim Akademi SBD* 3/2 (2019), 115–155

⁵ Ahmed Kesrevî'nin hayatı ve çalışmaları hakkında bk. Hassebî, *Seyyid Ahmet Kasravî-yi Tabrizî'nin Hayatı, Fikirleri ve Eserleri*, 4 vd.; Koç, “Modernleşme Sürecinde ‘İran Milliyetçiliği’”, 115–155; Orhan Bilgin, “Seyyid Ahmed Kesrevî” (İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi, 2002), 311.

Çok yönlü bir kişiliğe sahip olmasından ötürü bu çalışmalarda onun farklı yönleri ön plana çıkarılmıştır. Burada onun hayatının çeşitli aşamalarına kısaca değinmek gerekmektedir.

Ahmed Kesrevî, 1269/1890 yılında Tebriz'in Hukmaver mahallesinde dünyaya gelmiştir.⁶ Kaleme aldığı *Zindegânî-i Men (Benim Hayatım)* adlı eserinde hayatıyla ilgili şöyle demektedir: “Ailemiz, Tebriz’de molla ailesi olarak bilinmekteydi. Babam Hacı Mir Kıyas, dedem Mir Ahmed, onun babası Mir Muhammed Tâkî de molla’dılar.”⁷ Kesrevî, ilk eğitimini Molla Bahşali’den almıştır. On iki yaşlarında babasını kaybettikten sonra eğitimine bir müddet ara vermiştir. Kısa bir süre sonra yeniden Tebriz’deki Tâlîbiyye Medresesi’nde eğitimine başlayan Kesrevî, burada Molla Muhsin’den dinî ilimler alanında ders okumuştur. O, “Sath” derslerini-Arap edebiyatı, mantık, resâil ve mekâsib-tamamladıktan sonra Tebriz âlimlerinden Hacı Mirağa’nın yanında eğitimine devam etmiştir.⁸

Kesrevî, bir müddet Tebriz’de ailesine mahsus bir camide mollalık yapmıştır. Bu süreçte yaşadığı olaylar onun hayatının yönünü değiştirmiştir. Kesrevî, mollalık görevini yaparken, Tebriz mollalarıyla fikrî çatışmaya girmiş, onların görüşlerinden rahatsızlık duyduğu için 1290/1911 yılında görevinden ayrılmıştır.⁹

Bu tarihten sonra Kesrevî, Tebriz’deki Amerikan Okulu’nda (Memorial School) Arap dili öğretmeni, Tebriz Füyûzât Lisesi’nde öğretmen olarak çalışmıştır. O, öğretmenlik yaptığı beş yıl boyunca tarih, coğrafya, İngiliz dili, matematik, astronomi gibi konularla yakından ilgilenmiştir.¹⁰

Kesrevî, başlangıçta karşı çıksa da Meşrutiyet talep eden Demokrat Partisi’nin lideri Şeyh Muhammed Hiyabânî¹¹ ile tanışmış ve onun partisine katılmıştır. Fakat bir müddet sonra Hiyabânî ile aralarında husumet oluşmuş, bu nedenle partiden uzaklaştırılmıştır.¹²

1298/1919 yılında Tebriz Adliyesi’nde devlet memuru olarak işe başlayan Kesrevî, daha sonra Tahran’a tayin edilmiş ve Tahran adliyesinde yargıçlık yapmıştır. Birkaç yıl

⁶ Fezâî, *Bâbigeri, Bahâigeri ve Kesrevigerâyî*, 304.

⁷ Ahmed Kesrevî, *Zindegânî-i Men* (Tahran, 1323/1944), 8-9.

⁸ Fezâî, *Bâbigeri, Bahâigeri ve Kesrevigerâyî*, 305-306; Mohamad Haghghi Doustdar, *The Religious Thought of Abmad Kasravi Tabrizî* (Montreal: Institute of Islamic Studies, McGill University, Master Thesis, 1998), 19 vd.

⁹ Hassebî, *Seyyid Ahmet Kasravî-yi Tabrizî’nin Hayatı, Fikirleri ve Eserleri*, 35.

¹⁰ Fezâî, *Bâbigeri, Bahâigeri ve Kesrevigerâyî*, 305-306; Kesrevî, *Zindegânî-i Men*, 50.

¹¹ Şeyh Muhammed Hiyabânî (1879-1920), Tebriz Türklerinden olup ilahiyatçı ve politikacıdır. Fıkıh, ilahiyat, edebiyat, tarih ve astronomi eğitimi almıştır. Hiyabânî, İran Meşrutiyet Devrimi’nde aktif rol oynadı ve devrim gerçekleşikten sonra daha 30 yaşındayken ikinci Meclis’te Tebriz’den mebus seçildi. İkinci Meclis’in kapatılmasının ardından tutuklanmamak için Horasan’a kaçtı ve ticarete başladı. Ahmed Kaçar’ın tahta geçmesinden sonra yeniden siyasete döndü ve Birleşik Krallık ve Rusya İmparatorluğu’nun İran’a müdahale etmelerine karşı siyasi baskı oluşturmaya çalıştı ve yapılan ticari antlaşmaların iptali için çaba gösterdi. Merkezi hükümetin zayıf ve dış güçlere bağımlı olduğunu gördüğü için yapmaya çalıştığı eylemlerin sonuç vermeyeceğini anladı ve Tebriz’e geri dönüp ünlü ayaklanmasını başlatarak Azadistan devletini kurdu. Bu ayaklanma başarısızlıkla sonuçlandı ve Hiyabânî öldürüldü. Geniş bilgi için bk. Ali Azer, *Azadistan Devleti ve Şeyh Muhammed Hiyabani* (çev. Eloğlu. Yayına hazırlayan Seyfettin Altaylı. Ankara: Elektronik İletişim Ajansı, 1995); Ahmed Kesrevî, *Kıyam-ı Şeyh Muhammed Hiyabânî*, Virayış ve mukaddime Muhammed Ali Humayun Katuziyân (Tahran: Neşr-i Merkez, 1376/1997).

¹² Kesrevî, *Kıyam-ı Şeyh Muhammed Hiyabânî*, 17, 90-91; Homa Katouzian, “The Revolt of Shaykh Muhammad Kheyâbânî”, *Iran Journal of the British Institute of Persian Studies* XXXVII (1999), 153 vd.

Saree, Zencân, Kazvîn ve Hûzistân gibi şehirlerde resmi görevlerde bulunmuş, Hûzistân adliyesinin reisi olmuştur.¹³ Birtakım olaylar sebebiyle 1308/1929 yılında görevinden uzaklaştırılan Kesrevî, bundan sonra ilmî, içtimaî ve siyasi faaliyetlerine ağırlık vermiştir.¹⁴

Genel hatlarıyla değerlendirildiğinde Kesrevî'nin yaşadığı dönem Kaçar hanedanlığının son yılları, Pehlevîlerin iktidara geldiği yıllara tesadüf etmektedir. Bu nedenle kendisini son derece önemli olayların içerisinde bulmuştur. Özellikle Pehlevîlerin yeni bir "İran kimliği" oluşturulmasına katkıları bulunan Kesrevî, bu alandaki faaliyetlerinden dolayı "İslâm Devrimi öncesi İran milliyetçilik cereyanının sembolü" olarak değerlendirilmiştir.¹⁵

Bazı araştırmacılar tarafından din anlayışının eleştirilmesi, mezhebî konulardaki yaklaşımları, Şîliğe karşı gösterdiği aşırı tepkileri nedeniyle de "20. yüzyıl İran'ın ikonaklast¹⁶ düşünürü" olarak görülmüştür. Kendi ifadesi ile o, "toplumun dertlerini görmüş ve ona derman olmak" istemiştir. Bu nedenle 1311/1932 yılında toplumun sorunlarına çözüm bulmak için *Âyîn* isimli eserini yazmış, 1312/1933 yılında "Mehnâme-i Peymân" adlı derginin neşrine başlamıştır. Derginin neşri 1320/1941 yılında yasaklanmıştır. Kesrevî, "Ruznâme-i Perçem" isimli gazete neşrederek faaliyetlerine devam etmiş, ancak 1321/1942 yılında hükümet tarafından gazetenin neşri durdurulmuştur. Bir yıl sonra tekrar yayımlanmaya başlayan gazete, on iki sayı daha neşredildikten sonra yeniden kapatılmış ve neşri yasaklanmıştır.¹⁷

Kesrevî, çalışmalarında yaşadığı toplumun geri kalmasının nedenlerini incelemiş, kendince çıkış yolları ortaya koymuştur. Dinî ve mezhebî konulardaki eleştirileri toplumun radikal kesimleri tarafından hoş karşılanmamış, çok sayıda uyarı ve tehditlere maruz kalmıştır. Şîliği eleştirdiği *Şîgerî* adlı eserini yazdıktan sonra ulema ve dindarlar tarafından hedef tahtası haline gelmiştir. Örneğin, Şeyh Sirac Ensârî, *Şîgerî*'ye karşı

¹³ Patlak veren bir olay üzerine Rıza Şah, jandarmalar vasıtasıyla Tahran yakınlarındaki "Evin" köyünün boşaltılmasını ve kendi tasarrufuna verilmesini istemiştir. Jandarmalar köye baskın yaparak köylülere dağıtmış, köylüler de jandarma aleyhinde dava açmıştır. Açılan dava beraat merhalesine geldiği sırada Adliye bakanı Kesrevî'den davayı Şah'ın lehine sonuçlandırmasını istemiştir. Kesrevî, dosyayı inceleyerek Şah tarafından yapılanın köylülere zulüm olduğunu görmüş, savcının Şah'ın isteğine uygun bir şekilde karar vermesinin cinayet olacağını ifade etmiştir. O, "icrâ yanlışlığı var" diyerek yargıçların oylarını iptal etmiş, Rıza Şah'ın aleyhine karar vermiştir. Verdiği kararlar Kesrevî adliye kurumundan "hizmet bekleme" adı altında atılmış ve hatta kendisinin birkaç yıl süreyle avukatlık yapma hakkı elinden alınmıştır. Bk. Hassebî, *Seyyid Ahmet Kasravî-yi Tabrizî'nin Hayatı, Fikirleri ve Eserleri*, 39; Kesrevî, *Zindegâni-i Men*, 423.

¹⁴ Kesrevî'nin hayatını ve mücadelesini üç döneme ayırmak mümkündür. Birinci dönem çocukluğundan 30 yaşına kadarki olan dönem. İkinci dönem adliyede çalıştığı 12 yıl. Üçüncü dönem ise Kesrevî'nin yeni düşünce sistemini ortaya koyduğu Pâkdiñyân'ın temellerinin atılması. Bu dönem 1312/1923 yılında Peymân dergisinin neşriyle başlayarak, öldürüldüğü 1946 yılına kadar devam etmiştir. Hassebî, *Seyyid Ahmet Kasravî-yi Tabrizî'nin Hayatı, Fikirleri ve Eserleri*, 31; Kesrevî, *Zindegâni-i Men*, 2.

¹⁵ Muhammed Bâkir Hurremşad vd., "Gofteman Hüviyyet-i Milli Cereyan-ı Nasyonalizm Kabl ve Ba'd ez İnkılâb-ı İslâmî (Bâ Tetbiki Endişe-i Ahmed Kesrevî ve İzzettullah Sehabî)" 9/1 (1397/2018), 23 vd.

¹⁶ İkonaklast terimi tasvir kırıcı/yıkıcı, put kırıcı/yıkıcı, gelenek karşıtı gibi anlamlarda kullanılmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bk. Merve Koç, *Theodore Ebu Kurra'anın İkona Savunusu* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019), 22; Chad Kia, "The Scum of Tabriz: Ahmad Kasravi and the Impulse to Reform Islam", *British Journal of Middle Eastern Studies* 39/4 (2014), 501; M.A. Jazayeri, "Kasravi, Iconoclastic Thinker of Twentieth Century Iran", in A. Kasravi, *On Islam and Shi'ism*, M.R. Ghanoonparvar (Mazda: Costa Mesa, 1990), 5.

¹⁷ Fezâî, *Bâbîgerî, Bahâîgerî ve Kesrevîgerâyî*, 307-308.

Şîa *Çe Mî Gûyed* adlı reddiye yazmıştır.¹⁸ Fakihî Şîrâzî, Ayetullah Seyyid Nureddin Şîrâzî gibi birçok ulema Kesrevî'nin dinsiz olduğunu söyleyecek kadar ileri gitmiş, Şîî inançlara hakaret ettiğini söyleyerek onu mahkemeye vermişlerdir. Kesrevî'ye karşı tepkiler bununla kalmamış, minberlerde ve gazetelerde dinsiz olduğuyla ilgili propagandalar yapılmış, taraftarlarıyla birlikte tasavvufla ilgili eserlerin yakılması töreni düzenlediği öne sürülerek, onun Kur'an'ı da yaktığı iddiaları ortaya atılmıştır.¹⁹ Yapılan bütün tepki ve baskılara rağmen Kesrevî ve kurmuş olduğu Pâkdînîyan mensuplarının herhangi bir silahlı eyleme başvurmadıklarını görüyoruz. Kesrevî, kendi muhalifleri ile diyalog kurmaya çalışmış, kendilerinden farklı düşünenlere görüşlerini yazıp gönderdikleri takdirde dergisinde neşredebileceğini söylemiştir.²⁰

Kesrevî, kendisine yapılan baskılara boyun eğmemiştir. Ona karşı mücadele etmek ve susturmak için asıl adı Mücteba Mîrlûhî olan Nevvâb Safevî tarafından Fedaiyân-ı İslâm örgütü kurulmuştur.²¹ Örgüt, Kesrevî'ye karşı iki defa suikast düzenlemiştir. O, 1946 yılında uğradığı ilk saldırıdan kurtulmuş, ancak ikinci saldırıda; bazılarının göre davayı kazanacak şekilde savunma yaptıktan hemen sonra mahkeme heyetinin gözü önünde, bazılarının göre ise mahkeme salonundan çıktıktan sonra yardımcısı ile birlikte sokak ortasında kurşun ve bıçakla katledilmiştir.²²

2. Yaşadığı Dönemin Dinî ve Siyasi Durumu

Ahmed Kesrevî hayatının ilk otuz beş yılını Kaçar hanedanlığı, diğer yılları ise Pehlevîler döneminde geçmiştir. O, yaşadığı dönemi "İran'ın bedbaht dönemi" olarak nitelermekte ve şu şekilde değerlendirmektedir:

"İran'ın bedbaht olmasının sebebi, bölgede çok sayıda farklı inançların var olmasıdır. Bu inançlar topluma büyük zararlar vermiş, aramıza nifak tohumları sokmuş, ayrılıkları çoğaltmıştır. Biliyorum ki bütün inançlar birbirinin devamı olup, kendileri için bir yol ve metot belirlemişlerdir. Diğer taraftan bunların her biri öğretileri ile geçmişte temeli olmayan ve değersiz olan şeyleri ortaya atmışlardır. Bütün bunlar günümüzde

¹⁸ Siracü'l-Vâizîn olarak bilinen Şeyh Mehdî Sirac Ensârî, Tebrizli'dir. O, aynı zamanda Cem'iyet-i İttihâdiyye-i Müslimin ve Cem'iyet-i Mübarize ba Bîdinî'nin kurucusudur.

¹⁹ Kesrevî'nin Kur'an yaktığı iddialarına karşı verdiği cevaplar için bk. Ahmed Kesrevî, *Dadgâh* (Tahran, y.y., 1323/1944), 2 vd.

²⁰ Asgar Fethi, "Kesrevî çe mîguyed?", *İrannâme* 20/1-2 (1380/2001), 270.

²¹ Fedaiyân-ı İslâm, 20. yüzyılın ilk yarısında İran'da ortaya çıkmış dinî-siyasi terör örgütüdür. Kurucusu Nevvâb Safevî'dir. Örgütün 1324-1334/1945-1955 yıllarındaki faaliyetleri İran'ın dinî-siyasi hayatını derinden etkilemiştir. Örgütün temel hedefi ve iddiası İslâmî bir yönetim ihdas etmek ve şeriat kanunlarının icrasıdır. Örgütün bir dönem etkili olmasının sebebi, görünürde şer'î konularda gösterdikleri duyarlılık olmuştur. Bu görüşlere sahip olmaları, mütedeyyin gençlerin Fedaiyân-ı İslâm'a yönelmesinde etkili olmuştur. Nevvâb'ın etkili konuşmaları ve karizması, hareketi daha da etkin bir konuma getirmiştir. O, rejim karşıtı faaliyetlerde bulunduğu için 1956 yılında idam edilmiştir. Fedaiyân-ı İslâm'ın temel çıkış noktası dönemin siyasi ortamından kaynaklanmaktadır. Diğer taraftan dönemin önemli düşünürlerinden Ahmed Kesrevî'nin Şîîliğe sert eleştirileri de bu örgütün ortaya çıkış sürecinde etkili olan faktörlerdendir. Çünkü Ahmed Kesrevî'nin orantısız eleştirisinin Nevvâb ve arkadaşlarını Fedaiyân-ı İslâm örgütünü kurmaya ittiği de savunulmaktadır. Fedaiyân-ı İslâm kurulduktan sonra silahlı eylemlerine başlamış ve Ahmed Kesrevî'ye suikast düzenleyerek onu öldürmüştür. Bk. Resul Ca'ferîyân, *Cereyanhâ ve Sazmanhâ-yi Mezhebî-Siyasi-î İran* (Tahran: Müessise-i Ferheng-i Daniş ve Endişe-i Muasır, 1380/2001), 104-107; Hoşniyet, *Seyyid Mücteba Nevvâb Safevî, Endişeha, Mubarezat ve Şehadet-î Ū*, 21.

²² Naser Pâkdâmen, *Katl-ı Kesrevî* (Almanya: İntişarat-ı Foruğ, 1383/2004), 1 vd.

yapıcı olmaktan uzak ve yıkıcı olup, bu inançlar ve kötü öğretileri İranlıları mutsuzluğa itmiştir.”²³

Nâseh'e göre bahsi geçen dönemde Kesrevî'nin dünyaya geldiği Tebriz şehri dâhil İran'ın diğer şehirlerinde devlet bir varlık gösterememekteydi. Asıl kudret ve güç devlette değil, zenginlerin, sermayedarların ve mezhebî makamların elindeydi. Bu üç kesim kendi çıkarları için her türlü çabayı gösteriyordu.²⁴

Bu dönemde Kesrevî'yi çok derinden etkileyen ve tepkisine sebep olan bir diğer husus hurafeye dayalı yanlış bir din anlayışının revaçta olmasıdır. Ona göre İran'da İslâm dinini, körü körüne dine inanmış cahil ve mutaassıp kişiler veya bundan çıkar sağlayan sahte dindarlar temsil ediyordu. Dinin halk kitlesi üzerindeki büyük etkisini anlayan bazı Meşrutiyet taraftarları bile, dini, kendi çıkarları için bir vasıta olarak kullanıyor ve kendilerini dindar insanlar olarak gösteriyorlardı. Nitekim yabancılara verilen tütün ve tömbeki imtiyazına karşı girişilen mücadelede din adamlarından faydalanılmıştır. Ancak din adamlarının taassup sahibi olmaları ve menfaatlerinin zarar göreceği korkusuyla Meşrutiyet'e mesafeli duruşları bu süreçte olumsuz bir etki bırakmıştır. Ahundların (Şîî din adamlarının) toplum üzerindeki etkileri o kadar büyük olmuştur ki onların ayakkabılarına “ayakkabıcık” (kefşça) demek, kâfir olarak suçlanmak için yeterli görülmüştür. Bir dönem Ahundların herkesi dinsizlikle itham etmesi, adeta yaygın bir hale gelmiştir.²⁵

Kesrevî'nin yaşadığı dönemin bir diğer özelliği de gençliğinde gerçekleşmiş Meşrutiyet Devrimi'ne²⁶ yakından tanıklık etmiş olmasıdır. Meşrutiyet'in Kesrevî'nin bütün yaşamını, duygu ve düşüncelerini çok yakından etkilediği görülmektedir.²⁷ O, Meşrutiyet döneminde devlet kademelerinde çalışanları şu şekilde değerlendirmektedir: “O zamanlar devlet kademelerinde çalışanlar (memurlar) mahallelerinin kabadayılardı. Kötü bir durumla karşılaştıklarında sırtlarını hükümete ve devlete dayıyorlardı.”²⁸ Özetle, Kesrevî'nin hayatının önemli bir kısmının İran'ın sosyo-politik, ekonomik, dinî-içtimâî durumunun en zorlu ve değişken dönemlerine denk geldiğini söylemek mümkündür.

²³ Ahmed Kesrevî, *Der Pasoh-i Bedhâhan*, (Byy.: y.y.,1324/1945), 5.

²⁴ Nâseh Nâtik, “Sohenâne Der Bare-i Ahmed Kesrevî”, *İrannâme* 20/1-2, (Behar ve Tabestan 1380/2001), 302.

²⁵ Hassebî, *Seyyid Ahmet Kasravî-yi Tabrizî'nin Hayatı, Fikirleri ve Eserleri*, 9.

²⁶ İran Meşrutiyet devrimi 1906 yılında gerçekleşmiştir. Meşrutiyet süreci 19. yüzyılda Kaçar yönetiminin Avrupalı güçler karşısındaki güçsüzlüğünün ve çaresizliğinin anlaşılmaya hız kazanmıştır. Özellikle 19. yüzyılın sonunda Kaçarlar ve Rusya arasında yaşanan savaş bu çaresizliği bütün çıplaklığıyla ortaya koymaktadır. Kaçarlar bu gelişmeler karşısında Rusya'nın rakipleri konumundaki İngiltere ve Fransa'ya yakınlaşmaya çalışmış, böylece kendi zayıflığı ve çaresizliğini net bir şekilde ortaya çıkarmıştır. Bu süreçte hem Avrupa'daki gelişmeler hem de Osmanlıdaki Meşrutiyet hareketlerinin etkileri bulunmaktadır. Meşrutiyet'in gerçekleşmesinde Behbehânî, Tabatabâî, Molla Kurban Ali ve Molla Muhammed Ali gibi birçok ulemanın ciddi etkisi bulunmaktadır. Fakat Kesrevî ulemanın Meşrutiyet'in ve kanunun ne olduğunu bilmediklerini söyleyerek ulemayı eleştirmiştir. Kesrevî bu konuyla ilgili görüşlerini iki ciltlik *Tarih-i Meşrutiyeti İran* adlı önemli çalışmasında geniş bir şekilde anlatmıştır. Kesrevî'nin bu çalışması Meşrutiyet Tarihi'nin çok kıymetli eserlerinden kabul edilmektedir. O, bu dönemin siyasi olaylarını, özellikle Tebriz ve etraf bölgelerdeki gelişmeleri ise yine iki ciltlik *Târih-i Hicdeh Sale-yi Azerbaycan* adlı eserinde anlatmaktadır. Bu konudaki değerlendirmeler için ayrıca bk. Kaan Dilek, “İran'da Meşrutiyet Hareketi ve Dönemin Siyasi Gelişmeleri”, *Akademik Orta Doğu* 2/1 (2007), 49 vd.

²⁷ Nâtik, *Sohenâne Der Bare-i Ahmed Kesrevî*, 302.

²⁸ Ahmed Kesrevî, *Der Pîrâmûn-i Edebiyat*, (Byy.: y.y., 1323/1944), 160.

3. Ahmed Kesrevî'nin Çalışmalarının Sınıflandırılması

Ahmed Kesrevî bir taraftan dergi ve gazetecilik faaliyetlerinde bulunmuş, diğer taraftan tarih, din, mezhep, kültür, ekonomi, filoloji ve eleştirel yazılarından oluşan çok sayıda bilimsel kitap ve makale yazmıştır.²⁹

Kesrevî'nin tespit edebildiğimiz çalışmalarını genel olarak beş kısma ayırmak mümkündür. Bunlar; a. Tarih, siyaset ve toplumla ilgili çalışmalar; b. Filoloji üzerine araştırmalar; c. Dinî-mezhebî alanlardaki tenkidi çalışmalar; d. Çeviriler; e. Kendi yaşamı ile ilgili kaleme aldığı çalışmalar.³⁰

3.1. Tarih,³¹ Siyaset ve Toplum Alanındaki Eserleri

1. Şehriyârân-i Gomnâm.³² 2. Tarihçe-i Şîr u Hurşîd-i İran.³³ 3. Târih-i Pansed Sale-yi Hûzistan.³⁴ 4. Târih-i Hicdeh Sale-yi Azerbaycan.³⁵ 5. Târih-i Meşrute-i İran, I-II.³⁶ 6. Yekkom Azer.³⁷ 7. Yekkom Dîmah.³⁸ 8. Efserân-i mâ.³⁹ 9. Tarihçe-i Çubuk ve Galyân.⁴⁰ 10. Çend Tarihçe.⁴¹

²⁹ Kesrevî, Farsçanın kullanımı ile ilgili özel bir metot geliştirmiş, Farsça haricinde kelimeler kullanmamaya özen göstermiş, Eski Pehlevîce'nin yaygınlaşmasına önem vermiştir. Örneğin "nâm vaje"yi "isim" yerine, "kâr vaje"yi "fiil" yerine, "bend vaje"yi ise "harf" yerine kullandığı bazı kelimelerdendir. Şunu da ilave etmek gerekir ki Meşrutiyet Devrimi İran'da toplum yaşamının bütün alanlarını etkilediği gibi aydın kesimin yazılarındaki dil ve anlatım üslubunu da yakında etkilemiştir. Bu etkinin Kesrevî'nin eserlerinde gözüktüğünü hatta onunla başladığını söylemek mümkündür. Kesrevî'nin, öz Farsça kullanarak kaleme aldığı çalışmalarının anlaşılması sıradan okurlar için güç bir hale gelmiştir. Bu nedenle eserlerinin sonuna sözlük ilave etmek zorunda kalmıştır. Bu durum bazıları tarafından eleştirilse de bazıları tarafından onun kendine has bir üslup olduğu söylenmiştir. Fezâî, *Bâbîgerî, Bahâîgerî ve Kesrevîgerâyî*, 308-309.

³⁰ Kesrevî'nin eserleri hakkında bilgi için bk. Ahmed Kesrevî, *Zendegani-i Men*; Mahmud Ketirayî, "Kitâbşinâsî-i Ahmed Kesrevî", *Ferheng-i İran Zemin*, 1351/1972, 18/361-384; Fezâî, *Bâbîgerî, Bahâîgerî ve Kesrevîgerâyî*, 309; Hassebî, *Seyyid Ahmet Kasravî-yi Tabrizî'nin Hayatı, Fikirleri ve Eserleri*, 46-60.

³¹ Kesrevî kendisini bir tarihçi olarak tanımlamamaktadır. Fakat çalışmaları dikkatle incelendiği zaman tarihle ilgili çok sayıda eserinin olduğunu görebilmekteyiz. Kesrevî, öncelikle tarihçinin birtakım özelliklere sahip olması gerektiğini vurgulamaktadır. O, bir tarihçinin nasıl olması gerektiğini şöyle açıklamaktadır: 1. Akıllı olmalı ve olayları saptırmamalıdır. 2. Doğru konuşmalı ve tarafsız olmalıdır. Ancak tarafsız demek amaçsız olmak demek değildir. 3. Kültürsüz ve seviyesiz olmamalıdır. Tarihçi, tarihte kötülüğüyle tanınmış olan insanlara dahi kötü kelimelerle hitap etmemelidir. Ancak gerekirse, bunları kınamalıdır. Zîra, değerli ve namuslu bir insan başkalarını tenkit edip kınayabilir. İyi ve kötüyü kendi çıkarlarına göre değerlendiren bir tarih yazarının, zengin ve güçlüler safına geçmek için bunları methetmesi, onun geleceği için bir yatırımdır. Böyle bir insan, nasıl kendi kâr ve yararını düşünmeden bu zümrelerin yaptıklarını açıklayacaktır. Ona göre özellikle tarih yazıcılığı arkeolojik bulgular kendi ifadesiyle "canlı/diri tarih" ve elde edilen kaynaklara dayandırılarak yazılması gerekir. Bk. Ahmed Kesrevî, *Der Pîrâmûn-i Târih*, 1378/1999, 25 vd.

³² Tahran: y.y.,1307/1928.

³³ Tahran: y.y.,1309/1930.

³⁴ Tahran: y.y.,1312/1933.

³⁵ Tahran: y.y.,1313, 1319/1934, 1940.

³⁶ Tahran: Emîr Kebîr, 2536-8.

³⁷ Tahran: y.y.,1323/1944.

³⁸ Tahran: y.y.,1322/1943.

³⁹ Tahran: y.y.,1323/1944.

⁴⁰ Tahran: y.y.,1323/1944.

⁴¹ Tahran: y.y.,1324/1945.

11. *Merdom-i Yahud*.⁴² 12. *Engizisyon der İran*.⁴³ 13. *Kıyâm-i Şeyh Muhammed Hiyâbânî*.⁴⁴ 14. *Kâr u Pîşe ve Pûl*.⁴⁵ 15. *Ferheng Çîst*.⁴⁶ 16. *Penderhâ*.⁴⁷ 17. *Der rah-i Siyaset*.⁴⁸ 18. *Sernevešt-i İran çe Hahed Bud?*⁴⁹ 19. *Der Pîrâmûn-i Canvâran*.⁵⁰ 20. *Cenab Ağa ez Meydan Derreft*.⁵¹ 21. *Emrûz Çâre Çîst*, 1324/1945. 22. *Ez Sâzman-i Milel Müttefik çe Netice Tevanad Bud?*⁵² 23. *Ferheng Est ya Nîreng*.⁵³ 24. *Hâherân ve Duhterân-i mâ*.⁵⁴ 25. *Nadir Şah*.⁵⁵ 26. *Vercâvend-i Bunyad*.⁵⁶ 27. *Emruz çe Bayed Kerd?*⁵⁷ 28. *Peyam be Daneşmendân-i Uruba ve Emrika*.⁵⁸ 29. *Goft u Şenîd*.⁵⁹ 30. *Dadgâh*.⁶⁰ 31. *Devlet be mâ Pasoh Dehed*.⁶¹ 32. *Behmen Mâh*.⁶² 33. *Çera ez Adliye Bîrun Âmedem*.⁶³ 34. *Der Pasoh-i Hakikatgu*.⁶⁴ 35. *Goft Gu*.⁶⁵ 36. *Sîzdehhom Mordad*.⁶⁶

⁴² Tamamlanmamış bir çalışmadır.

⁴³ Kesrevî öldürüldüğü için eser tamamlanmamıştır. Ketirayî, "Kitâbşinâsi-i Ahmed Kesrevî", 18/378-379. Eserde Kesrevî taraftarlarına uygulanan sindirme ve baskılardan geniş şekilde bahsedilmektedir. Çalışma, Kesrevî'nin katledilmesinden sonra taraftarları tarafından birkaç defa neşredilmiştir. Bk. Ahmed Kesrevî, *Engizisyon der İran* (Kanal Telegram, 1397/2018).

⁴⁴ Tahran: Neşr-i Merkez, 1376/1997.

⁴⁵ Tahran: y.y., 1323/1944.

⁴⁶ Tahran: y.y., 1322/1943.

⁴⁷ Tahran: y.y., 1322/1943.

⁴⁸ Tahran: y.y., 1324/1945.

⁴⁹ Tahran: Çabhâne-i Ordubehişt, 1324/1945

⁵⁰ Tahran: y.y., 1324/1945.

⁵¹ Tahran: y.y., 1324/1945.

⁵² Tahran: y.y., 1324/1945.

⁵³ B.y.: y.y., 1323/1944.

⁵⁴ *Hâherân ve Duhterân-i Mâ (Kızkardeşlerimiz ve Kızlarımız)* (Tahran, 1323/1944) adlı eserinde Kesrevî, kadın sorunları ve kadının toplumdaki yeri ve önemi üzerine kaleme alınmış bir esedir. O, kadının erkekle eşit olması gerektiğini, türbanın zorunlu olmaması gerektiğini söyleyerek, kadının iddiaların aksine "yarım akıllı" olmadığını ifade etmektedir. Kızların cehalette kurtulmaları için tarih, coğrafya ve bazı bilimlerini okumalarını, hayatın amaçlarını öğrenmelerini, hanımların doktor, hemşire, eğitici olabileceklerini, aynı zamanda kadınların ağır işlerde çalıştırılmaktan uzak tutulmalarının önemine dikkat çekmektedir.

⁵⁵ Tahran: y.y., 1324/1945.

⁵⁶ Tahran: y.y., 1323/1943-44. Kesrevî, dört bölümden oluşan eserinin birinci ve ikinci bölümünü Parsî-î Sere (Saf Farsça) ile yazmıştır. Eser, 1324/1945 yılında Rıza Sultanzade tarafından Farsçaya uygunlaştırılarak neşredilmiştir. Eser, *el-Esâsü'l-Mukaddes* adıyla Arapça'ya tercüme edilmiştir. Ketirayî, "Kitâbşinâsi-i Ahmed Kesrevî", 18/374.

⁵⁷ B.y.: t.y., 1320/1941.

⁵⁸ B.y.: t.y., 1321/1942.

⁵⁹ Tahran: y.y., 1313/1934.

⁶⁰ Tahran: y.y., 1323/1944. *Dadgâh*, Kesrevî'nin en çok tartışılan eserlerindedir. Eserindeki birçok görüşünden dolayı eleştirilmiş, hatta dinsizlikle birlikte, Kur'an'ı yaktırmakla itham edilmiştir.

⁶¹ B.y.: t.y., 1323/1944.

⁶² B.y.: t.y., 1323/1944.

⁶³ B.y.: t.y., 1323/1944.

⁶⁴ Tahran: y.y., 1324/1945.

⁶⁵ B.y.: t.y., 1324/1945.

⁶⁶ B.y.: t.y., 1323/1944.

3.2. Dinî ve Mezhebî Alandaki Eserleri

1. Şeriat-î Ahmedî.67 2. Kânûn-i Dadgerî.68 3. Mukeddime ber Ufafnâme.69 4. Râh-i Rastgerî.70 5. Hafez çe Mîguyed?71 6. Hudâ bâ Mast.72 7. Der Pîrâmûn-i Revân.73 8. Der Pîrâmûn-i İslâm.74 9. Der Pîrâmûn-i Hired.75 10. Şîfgerî.76 11. Suffîgerî.77 12.

⁶⁷ Kesrevî'nin kendisi, bu eser hakkında bilgi vermektedir. Buna göre yirmi yaşlarında Tebriz'de müderrislik yaptığı yıllarda yazmıştır. Maarif Bakanlığı tarafından okullarda okutulmak için yazılmıştır. Bu ders kitabında On iki imamdan ve on ikinci imam Mehdî'den de bahsedilmiştir. Kesrevî'nin muhalifleri bu eseri delil getirerek onu eleştirmişlerdir. Kesrevî de Maarif Bakanlığının programı için yazıldığını bu nedenle müfredat gereği on iki imam ve İmam Mehdîden bahsettiğini söylemektedir. Onların isimlerinin kitapta bahsedilmesini onun bu inancı kabul ettiği anlamına gelmediğini de cevap olarak muhaliflerine vermektedir. Ahmed Kesrevî, "Rah-i irâd ra hem nemîdânend", *Perçem Nime-i Mâhî* 6 (1322/1943), 262-263.

⁶⁸ Byy.: y.y., 1312/1923.

⁶⁹ Tahran: y.y., 1313/1924.

⁷⁰ Tahran: y.y., 1317/1938, 1324/1945. *Râh-i Rastgerî* (Kurtuluş Yolu). Kesrevî, bu kitapta, insanın yaşayabilmesi için bir dininin olması gerektiği esasına dayanarak, Mazdek ve Mânî'den başlayarak İslâm dinine kadar gelen dinlerin insanın kurtuluşu için ortaya çıktığını açıklamıştır. Dinin gerçek anlamını karıştıran ve insanın mutluluğunu tehlikeye sokan suffilik ve batınlık vs. ait muhtelif felsefi ve dini düşünceleri tahkir etmekte ve genel olarak tüm dinlerin bütün insanların refahı için ortaya çıktığını, mantık ve akla uygun öğretiler olduğunu kabul etmektedir. Onun kitabında kısaca şu düşünceler yer almaktadır: İnsanlar dinden kaçamazlar. Din, hayat yoludur. İnsanların din yoluyla bir araya gelmeleri ve dağılmamaları gayesini güder. Din, hayatın zorluklarının azaltılması için ortaya çıkmış olup, peygamberler de bu zorlukların kaldırılmasına yardımcı olmak için gönderilmişlerdir. Dinde her insan eşittir. Allah'tan başkasına ibadet edilmez. Bunu yapanlar dinden uzaktırlar.

⁷¹ Byy.: y.y., 1322/1943.

⁷² B.y.: y.y., 1323/1944. *Hodâ bâ Mast (Tanrı Bizimledir)* eserinde Kesrevî, Tanrı-insan, insan-insan ve insan- toplum ilişkileri hakkında görüşlerini açıklamaktadır.

⁷³ Tahran: y.y., 1322/1943. Müellif eserde insan ve ruh konularını ele almıştır. O, insanın beden ve ruhtan meydana geldiğini kabul etmiştir. Ona göre insanoğlunun vücudu şehvetin ve kötü işlerin kaynağıdır. Fakat insanın ruhu, kaybolmayan ve insanı daima iyi işlere sevk eden bir kuvvettir. Hatta ona göre ruh, bedenden ayrı bir şey olup kendine has bir mahiyet arz eder.

⁷⁴ Tahran: y.y., 1322/1943. Kutsal temel, kök anlamına gelen *Vercâvend-i Bunyâd* adlı kitap, Pâkdînî düşüncesinin temeli olup, dinî ve sosyal düşüncelerini açıkladığı kitaptır. Üç kısımdan oluşan kitabın birinci bölümünde Tanrı, dünyanın düzeni, insan fizyolojisi, iyi hasletlere sahip olunmasından bahsedilmekte, bir bütünün parçaları olan insanoğlunun birbirleriyle barış ve uyum içinde yaşaması gerektiğinden söz edilmektedir. İkinci bölümde din ile bilimin uyum içinde olması, dünyanın gelişmesi, dünya ve bilimin ilerlemesine paralel olarak dinin de ilerlemesi gerektiğinden bahsedilmektedir. Üçüncü bölümde ise sosyal yaşamın özelliklerinden bahsedilmekte kendi önerilerini sunmaktadır. Müellifin sosyo-ekonomik görüşleri de bu bölümde ele alınmıştır.

⁷⁵ Tahran: y.y., 1322/1943.

⁷⁶ B.y.: y.y., 1322/1943. Bu eser başlangıçta *Behânend ve Dâverî Konend* eserinin bir bölümünde yer alsa da daha sonra müstakil şekilde neşredilmiştir. Eserde, bir mezhep olarak Şîlîğin ortaya çıkışı, gelişmesi, mezhebin dine verdiği zararlar, mollaların yaptıkları baskılar ve Gaybet döneminde yönetimin nasıl olacağı ile ilgili fukahanın görüşleri ele alınmıştır. Kesrevî son bölümde, Gaybet döneminde fakihlerin velâyet yetkisini taşımalarını tenkit ederek, bu inancın zararlı sonuçlar doğurduğunu ve halkı devlete itaat konusunda ikilemede bıraktığını savunmuştur. Ahmed Kesrevî, *Behânend ve Dâverî Konend* (Tahran: y.y., 1323/1944), 7 vd. Kesrevî'nin Farsça kaleme aldığı *Şîfgerî* eseri Arapça olarak 1364/1984 yılında Tahran'da Matbaatü Peyman tarafından *et-Teşeyyü' ve-ş-Şîa* adıyla basılmıştır. Yine aynı eser 1409/1988 yılında muhtemelen Kuveyt'te en-Nâsır b. Abdullah el-Gaffârî ve Selman b. Fahd el-Avde tarafından tahkik edilerek ve geniş bir Önsöz yazılarak neşredilmiştir. Her iki Arapça neşrin Giriş kısmında Kuveytli gençlerin Ahmed Kesrevî'den talep etmeleri üzerine Şîlîğin oluşumu ve günümüze kadar tarihi sürecini ele alan *et-Teşeyyü' ve-ş-Şîa* kitabını telif ettiğinden bahsedilmektedir. Fakat Kesrevî'nin sağlığında böyle bir eserin yazıldığı ve neşredildiği hakkında bir bilgi tespit edemedik. Eserin Türkçe tanıtımı için bk. Yusuf Oktan, "et-Teşeyyü' ve-ş-Şîa, Ahmed el-Kesrevî, b.y.", *Academic Knowledge* 2/2, (2019), 200-206.

⁷⁷ B.y.: y.y., 1322/1943.

Bahâîgerî.⁷⁸ 13. Der Pasoh-i Bedhâhân.⁷⁹ 14. Din ve Cihân.⁸⁰ 15. Hacıhâ-yi Anbardar
 çe Dinî Darend?⁸¹ 16. Şeyh Kurban ez Necef Mîâyed.⁸² 17. 'Ese be Sabr çe Rabt Da-
 red?⁸³ 18. Yek Din ve Yek Direfş. 19. Muşa'şayan.⁸⁴ 20. Şeyh Sâfi ve Tebareş.⁸⁵ 21.
 Âyîn.⁸⁶

3.3. Filoloji Alanındaki Eserleri

1. *en-Necmetü'd-Dürriyye*.⁸⁷ 2. *Hulâsatü'n-Nahiv*.⁸⁸ 3. *Hakayiku an Espiranto*.⁸⁹ 4. *ed-Dür-
 retü's-Semîne*.⁹⁰ 5. *Âzerî yâ Zebân-i Bâstân-i Âzerbâyçân*.⁹¹ 6. *Zebân-i Pâk*.⁹² 7. *Der Pirâmun-i
 Edebiyat*.⁹³ 8. *Der Pîrâmûn-i Roman*.⁹⁴ 9. *Bedrûş-Şerîa Şi'r Serude*.⁹⁵ 10. *Kâfnâme*.⁹⁶ 11. *Namhâ-
 yi Şehrhâ ve Dihhâ-yi İnan*.⁹⁷

⁷⁸ B.y.: y.y., 1322/1943. Eserde, Bahâîliğin tarihi hakkında bilgi verilerek onun Şiilik içinden türediği ve temel-
 siz bir fırka olduğu anlatılarak tarihi hakkında bilgiler yer almaktadır.

⁷⁹ B.y.: y.y., 1323/1944.

⁸⁰ Tahran: y.y., 1323/1944.

⁸¹ B.y.: y.y., 1324/1945.

⁸² B.y.: y.y., 1324/1945.

⁸³ B.y.: y.y., 1324/1945.

⁸⁴ Tahran: y.y., 1324/1945. Bu eser *Tarih-i pansed sale-i Hûzistan* eserinin birinci bölümüdür. Eser gözden
 geçirilerek mustakil şekilde basılmıştır. Ketirayî, "Kitâbşinâsî-i Ahmed Kesrevî", 18/377.

⁸⁵ B.y.: y.y., 1322/1943.

⁸⁶ Tahran: y.y., 1311/1922. Eser, Kesrevî'nin batı medeniyetine karşı eleştirilerini ihtiva etmektedir.

⁸⁷ Arapça ders kitabıdır. Kesrevî, bu eseri 1294/1915 yıllarında Tebriz'deki Medrese-i Amrika (Memorial
 School)'da çalışırken yazmış ve neşretmiştir. Ketirayî, "Kitâbşinâsî-i Ahmed Kesrevî", 18/365.

⁸⁸ Tebriz'de neşredilen bu eser Nahiv hakkındadır. Bk. Ketirayî, "Kitâbşinâsî-i Ahmed Kesrevî", 18/365.

⁸⁹ B.y.: y.y., 1303/1924 yılında neşredilmiş olup Arap dili üzerine yazılmış bir kitaptır.

⁹⁰ Eser, 1337/1919 yılında Tebriz'de yılında neşredilmiş olup Sarf hakkındadır. Bk. Ketirayî, "Kitâbşinâsî-i Ah-
 med Kesrevî", 18/365.

⁹¹ Tahran: y.y., 1304/1925. Kesrevî, eserinde bugünkü Azerî dilinin (Azerbaycan Türkçesinin) eskiden beri
 Azerbaycan'da var olmadığını iddia ederek bu dilin özellikle İran sınırları içindeki Azerbaycan'ındaki tarihi
 gelişimini ele almaktadır. Ona göre konuşulan dil aslında eski Pehlvice'nin bir ağzıdır. Bunun üzerinden
 bölgede Türk dilinin varlığını yok sayarak, "İrânî" kimlik oluşturma çabası içerisine girmektedir. Müellifin
 bu konudaki görüşleri gerçeği yansıtmamaktadır. Çünkü bölgede konuşulan dil Türkçedir. Bu konudaki tar-
 tışmalar için bk. Muhammed Kazvîni, "Enteqadi Edebî 'Âzerî yâ Zabân-i Bâstân-i Âzerbâyçân", *Mahnâme-i
 İnanşehr* 4/10 (1305/1926), 586 vd.

⁹² Tahran: y.y., 1322/1943.

⁹³ Tahran: y.y., 1323/1944.

⁹⁴ B.y.: y.y., 1322/1943.

⁹⁵ Azer, 1324/1945.

⁹⁶ Yahya Zekâî tarafından 1331/1952 yılında neşredilen *Kâfnâme*, Kesrevî'nin Farsça gramer kitabıdır. Kitapta
 eski Farsça kelimelerin sonunda bulunan "kâf" harfinin filolojik bakımdan geçirdiği değişiklikler ve çeşitli
 anlamları izah edilmektedir.

⁹⁷ Tahran: y.y., 1308-1309/1929-1930.

3.4. Çevirileri

1. *Karnâme-i Erdeşir Babekan* (Metn-i Pehlevi bâ tercüme-i ân be Farisi).⁹⁸ 2. *Kahvetü's-Sûrat*.⁹⁹ 3. *Peydâyeş-i Emrika*.¹⁰⁰ 4. *Golçîn ez Kitab-i Plutarh*, I-II.¹⁰¹

3.5. Kendi Yaşamı ve Faaliyetleri ile İlgili Kaleme Aldığı Eserler

1. *Zindegânî-i Men*.¹⁰² 2. *Deh Sal der Adliye*.¹⁰³ 3. *Çerâ ez Adliye Bîrun Âmedem*.¹⁰⁴

3.6. Ahmed Kesrevî'nin Makale ve Köşe Yazılarının Yer Aldığı Gazete ve Dergiler

1. **Ruznâme-i Perçem**. 1320/1941 yılı Behmen ayının 3'ünden başlayarak kapatıldığı 17 Azer 1321/1942 yılına kadar gündelik neşredilen gazetedir. Toplamda 254 sayı neşredilmiştir.

2. **Perçem Nîme-i Mahâne**. 1322/1943 yılı Fer verdin ayının ortalarından 15 günde bir 48 sayfa halinde neşredilmiş, 12 sayı neşredildikten sonra kapatılmıştır.

3. **Perçem-i Heftegî**. 1322/1943 yılında haftalık olarak neşredilmiş, fakat kısa bir süre tekrar kapatılmıştır.

4. **Mahnâme-i Peymân**. 1312/1933 yılından 1321/1942 yılına kadar neşredilmiştir. İlk altı ayda on beş günde bir, daha sonra ayda bir defa neşredilmiştir. Toplamda doksan altı sayı yayınlanmıştır.

3.7. Ahmed Kesrevî'nin Taraftarlarının Neşrettiği Gazete ve Dergiler

1. **Cihân Pâk**. 1946 yılında altmış iki sayı yayınlanmıştır. Başlangıçta haftada iki sayı, daha sonra haftada üç sayı olarak neşredilmiştir.

2. **Cihân Pâk Heftegî**. 1325/1946 yılından 1326/1947 yılına kadar neşredilmiştir.

3. **Defterhâ-yi Mahâne**. 1324/1945-1326/1947 yılları arasında otuz sayı olarak neşredilmiştir.

4. **Salnâme**. *Salnâme-i Pejuhad* (1324-1325/1945-1946) ve *Salnâme-i Sepher* (1326-1328/1947-1949) olarak neşredilmiştir.

Bununla birlikte Kesrevî'nin taraftarları Nâme Mahnâme-i Hembestegî, Ruznâme-i Şahrah, Sohenrânihâ-yi Heftegî, Ruznâme-i Pakrâh, Mahnâme-i Fırûza, Beharnâme, Ağaz-i Piruzî, Peyâm-i Piruzî ve Gamhâ-yi Piruzî gibi çok sayıda çeşitli gazete ve dergi neşretmişlerdir.

⁹⁸ Tahran: y.y., 1308/1929.

⁹⁹ Tahran: y.y., 1343/1925. Bernard de Saint Pierre'nin *La Chaumiere Indienne* (Hintli Kulübesi)'nin Farsçaya çevrilen eserini Kesrevî *Kahvetü's-Sûrat* adıyla Arapçaya tercüme etmiştir. Kesrevî'nin bu çevirisi daha sonra M. C. Meşkûr'un mukaddime ve talikatıyla neşredilen Mirza Ağahan Kirmânî'nin *Heftad ü Dü Millet* eserinin son kısmına ilave edilmiştir. Kirmânî, eserini *La Chaumiere Indienne*'den esinlenerek kale almıştır. Bk. Mirza Ağahan Kirmânî, *Heftad ü Dü Millet*, b.t mukaddime ve talikat M.C. Meşkûr (Müessise-i Matbuâtî 'Atâî, 1362/1983), 179-202; Hassebî, *Seyyid Ahmed Kasravî-yi Tabrizî'nin Hayatı, Fikirleri ve Eserleri*, 36.

¹⁰⁰ Tahran: y.y., 1324/1945. Ali Rıza Nami tarafından İngilizce'den Osmanlı Türkçesine çevrilen eserin Kesrevî tarafından ilavelerle Farçaya çevirisidir. Ketirayî, "Kitâbşinâsî-i Ahmed Kesrevî", 18/388.

¹⁰¹ Tahran: y.y., 1315/1936.

¹⁰² Tahran: y.y., 1324/1945.

¹⁰³ Tahran: y.y., 1323/1944.

¹⁰⁴ B.y.: y.y., 1323/1944. Kesrevî'nin eserlerinin genel bir değerlendirmesi için bk. Abdülali Destgayb, *Nakd-i Âsâr-ı Ahmed Kesrevî* (Tahran: y.y., 1357/1978).

3.8. Ahmed Kesrevî'nin Ruznâme-i Perçem ve Mahnâme-i Peymân'daki Makalelerinin Topluca Neşredildiği Kitaplar

1. Novruznâme.¹⁰⁵ 2. Nîk ve Bed.¹⁰⁶ 3. Makâlat-i Kesrevî.¹⁰⁷ 4. Pâkhûî.¹⁰⁸ 5. Zebân-i Farisi ve Râh-i Resa Tevana Gerdaniden-i An.¹⁰⁹ 6. Meşrutîyye Bihterîn Şekl-i Hokumet ve Aherin Netice-i Endîşe-i Ademî Est.¹¹⁰ 7. Çehel Makâle Kesrevî.¹¹¹ 8. İnkilâb Çist.¹¹² 9. Ferheng-i Kesrevî.¹¹³ 10. Mâ ez Ferheng Çe Mihâhîm.¹¹⁴ 11. Din ve Daniş.¹¹⁵ 12. Mâ Çe Mihâhîm.¹¹⁶ 13. Sohenrâni-î Kesrevî der Encümen-i Edebî.¹¹⁷ 14. Peyâm-i Men be Şark.¹¹⁸ 15. Pîrâmûn-i Felsefe.¹¹⁹ 16. Tîşehâ-yi Siyaset.¹²⁰ 17. Din ve Siyaset.¹²¹ 18. Berresihâ-yi Der Târih-i İran.¹²² 19. Bîmarîha.¹²³ 20. Karvend-i Kesrevî.¹²⁴ 23. Çend Makale Ahmed Kesrevî.¹²⁵

4. Ahmed Kesrevî'nin İctimaî ve Siyasi Görüşleri

Kesrevî, içtimaî ve siyasi mücadelesine yanlış din ve mezhep anlayışını tenkitle başlamıştır. Buna göre toplumda devrim yapabilmeyen ilk şartı toplumun doğru bilgilerle aydınlatılmasıdır.¹²⁶ O, yaşadığı toplumun şiddetli taassup ve yanlış dini düşüncelere sahip olmasını bilgisizliğe bağlamaktadır. Bu nedenle topluma dinin asıl anlamının ve amacının açıklanması suretiyle reform yapılması gerekir.¹²⁷

Bahsi geçen sorunlar üzerinde eserlerinin çoğunda ısrarla duran Kesrevî, dinin anlamının doğru bilinmesinin gerektiğini vurgulayarak şöyle der: “Toplumdaki sorunların her birinin çözümüne bir yol bulunur. Toplumun en çok düçar olduğu eğitimsizlik ve bilgisizliktir ki onlar da toplumda din ve diğer adlar altında revaç bulmuştur. Sefaletin kaynağı da budur. Çare ise dini doğru bilmekten geçer. Toplum, dinin adını duysa da onun anlamından habersizdir. Bu yanlışlıkları görenler buna karşı çıkacakları takdirde “dinsiz” olacaklarını, Allah’ın onlardan hoşnut olamayacağını düşünürler. Fakat

¹⁰⁵ Nşr. Yahya Zekâî, Tahran: y.y.,1326/1947.

¹⁰⁶ Nşr. Bâhemâd-i Azâdegan, Tahran: y.y.,1326/1947.

¹⁰⁷ Nşr. Yahya Zekâî, Bahş-i Evvel, Tahran: y.y., 1327/1948.

¹⁰⁸ Nşr. Mir Mehdî Mubed, Tahran: y.y.,1334/1955.

¹⁰⁹ Nşr. Yahya Zekâî, Tahran: y.y., 1334/1955.

¹¹⁰ Nşr. Bâhemâd-i Azadegan, Tahran: y.y.,1335/1956.

¹¹¹ Tahran: y.y., 1335/1956.

¹¹² Nşr. Bâhemâd-i Azâdegan, Tahran: y.y.,1336/1957.

¹¹³ Nşr. Yahya Zekâî, Tahran: Kitabhâne-i Tâhûrî, 1336/1957.

¹¹⁴ Nşr. Muhammed Ali Paydar, Tahran: y.y.,1336/1957.

¹¹⁵ B.y.: y.y., 1339/1960.

¹¹⁶ Goftarha-yi Monteşir Şode Der Peymân Sal-i 1319, Tahran: y.y.,1339/1960.

¹¹⁷ Nşr. Bâhemâd-i Azâdegan, Tahran: y.y.,1343/1964.

¹¹⁸ B.y.: y.y., 1344/1965.

¹¹⁹ B.y.: y.y., 1344/1965. Bu kitap, Kesrevî'nin felsefe hakkında Peymân dergisinde yazdığı birkaç makalesinden oluşmaktadır.

¹²⁰ B.y.: y.y., 1344/1965.

¹²¹ Nşr. Bâhemâd-i Azâdegan, Tahran: y.y.,1348/1969.

¹²² Nşr. Hüseyin Yezdâniyân, Tahran: y.y.,1346/1967.

¹²³ B.y.: y.y., 1348/1969.

¹²⁴ Nşr. Yahya Zekâî. Tahran: Şirket-i Sehâmî Kitâbha-yi Cîbî, 1352/1973.

¹²⁵ Nşr. İntişârat-i Mehr-i Alman, Tahran: y.y.,1374/1995.

¹²⁶ Hucetullah Asîl, *Seyrî der Endîşe-i Siyasî-i Kesrevî* (Tahran: Emîr-i Kebîr, 1356/1977), 88; Hasebî, *Seyyid Ahmed Kasravî-yi Tabrizî'nin Hayatı, Fikirleri ve Eserleri*, 61.

¹²⁷ Ahmed Kesrevî, *Der Râh-i Siyaset* (Tahran: y.y., 1324/1945), 40.

gerçek dinin anlamını öğrenenler, fehimle ve temiz kalple yanlışlardan yüz çevirmektedirler.”¹²⁸

Kesrevî, aynı zamanda siyasi yönü olan bir kimliğe sahiptir. Siyasetin içinde olduğu halde, onun herhangi bir siyaset anlayışının olmadığını söyleyenlere karşı ise şu şekilde cevap vermektedir:

“Tüm halkın kargaşa içinde bulunmasından bahsetmemiz ve her zaman cehaletle kavgamız, mutaassıp dinci çevrelere göre siyaset değildir. Bizim siyaset yapmadığımızı düşünüyorlar. Çünkü onlara göre siyaset yapmak, bakan veya milletvekili olmakla mümkündür. Bununla birlikte eğer siyaset iktidara gelmekse, bu yolda, durmadan adım adım ilerliyoruz. Siyasi grupları toplamak, parti kurmak siyasetse, biz bu işi de unutmadık. Grup ve partiler içinde en iyisi ve yeteneklisi, bizim Bâhemâd’ımızdır (cemiyet).”¹²⁹

O, kendisinin siyasetten uzak olduğunu söyleyenlere karşı “Biz, siyasetten uzakta değiliz. Siyaseti yakından izlemekteyiz. Bizi eleştirenlerin, siyasetin gerçek manasını anlamadıklarını ya da hakkımızda gerekli bilgiden yoksun olduklarını söyleyebiliriz. Hâlbuki biz, siyaseti doğru anlayarak, akıl ve düşünce çerçevesinde hareket etmekteyiz.” şeklinde cevap vermektedir.¹³⁰

Kesrevî, siyaseti “uluslararası arenada var olmak ve ilerlemek için tutulan bir yol” şeklinde tanımlayarak siyasetle ilgili görüşlerini şu üç temel ilke üzerine kurar: 1. Vatan daşlara gerekli bilgileri vermek suretiyle ülke içindeki karışıklığı engellemek. 2. Ülkede bulunan örgütlere hâkim olmak. Komşu ülke Rusya ile ve ayrıca bölgede etkili olan İngiltere ile iyi geçinmek, her iki devleti de eşit şekilde kabul ederek aralarında ayrımcılık yapmamak. 3. Barış içinde bir dünya kurulabilmesi için çalışmak, kötülüklerle savaşmak, bu konuda çalışan insan ve ülkelere yardım etmek.¹³¹

O, kendi çağında ve bilhassa eserlerini yoğun bir şekilde kaleme aldığı 1930-1946 yılları arasında olduğu gibi, ölümünden sonra da öne sürdüğü fikirleriyle bilhassa din, modernleşme ve milliyetçilik/ulus-devlet tartışmalarında kendisine sıklıkla atıf yapılan bir entelektüel olarak, 20. yüzyıl İran’ın siyasi düşünce hayatında derin izler bırakmıştır. Humeynî başta olmak üzere reformist görüşleri sebebiyle devrinin muhafazakâr uleması tarafından sertçe eleştirilmiş, eserlerine reddiyeler yazılmıştır. O, İran’ın en önemli sol/ sosyalist aktivist ve aydınlarından Celal Âl-i Ahmed’i güçlü bir şekilde etkilediği gibi, 1979 İran Devrimi öncesi dönemin en önemli entelektüellerinden biri olan Ali Şerîatî üzerinde de büyük bir tesir bırakabilmiştir.¹³²

Kesrevî’nin siyasi görüşlerini, İran toplumunun huzuru, mutluluğu, ahlakî ve fikrî kötülüklerden arındırılması, doğu ülkelerinin kurtuluşu için birlikte hareket edilmesi ve insanlığın kurtuluşu için çaba gösterilmesi şeklinde değerlendirmek mümkündür.

¹²⁸ Kesrevî, *Der Râh-i Siyaset*, 26.

¹²⁹ Kesrevî, *Der Râh-i Siyaset*, 5; Ahmed Kesrevî, *Din ve Cihân* (Tahran: y.y., 1323/1944), 69; Hassebî, *Seyyid Ahmet Kasravî-yi Tabrizî’nin Hayatı, Fikirleri ve Eserleri*, 43.

¹³⁰ Kesrevî, *Der Râh-i Siyaset*, 5.

¹³¹ Kesrevî, *Der Râh-i Siyaset*, 14.

¹³² Koç, “Modernleşme Sürecinde ‘İran Milliyetçiliği’”, 116; Nevisâd, *Çera Kesrevî ra Koştend!? (Dersha-yî ez Gozeşte Berayi Eknun ve Ayende)* (Kanal Telegram, 1397/2018), 70.

5. Kesrevî'nin Din, Akıl ve İslâm Hakkındaki Görüşleri

5.1. Kesrevî'nin Din Hakkında Görüşleri

Kesrevî'nin din ve mezheplere dair görüşleri tetkik edildiğinde onun yanlış din anlayışı ve mezhep taassubuyla mücadele ettiği görülecektir. O, insanları birbirinden ayıran ve bir grubun diğerine üstünlüğünü iddia eden bir din anlayışını kabul etmez. Çekişmeye ve kan dökülmesine neden olan bir dini hor görür. İnsanların eşit ve kardeş olduğu ve hiç kimsenin kimseye üstünlük taslamadığı bir din anlayışını savunur.¹³³

Ona göre Yahudilik, Hristiyanlık ve İslâm köken olarak aynıdırlar.¹³⁴ Mazdek ve Mânî'den başlayarak İslâm dinine kadar gelen dinler, insanın kurtuluşu ve mutluluğu için ortaya çıkmıştır. İnsanlar dinden vazgeçemezler. Din, hayat yoludur. İnsanlar din yoluyla bir araya gelmeli ve parçalanmamalıdır. Din, hayatın zorluklarının azaltılması için ortaya çıkmış olup, peygamberler de bu zorlukların kaldırılmasına yardımcı olmak için gönderilmişlerdir. Dinde her insan eşittir. Allah'tan başkasına ibadet edilmez. Bunun aksini yapanlar dinden uzaktırlar.¹³⁵ Yine ona göre toplumun refahı ve mutluluğu için din ile kanunun birlikteliği gereklidir. Çünkü din kök, kanun duvardır. Din olmazsa, tek başına kanunla sonuç elde edilemez.¹³⁶

Kesrevî, çalışmalarının asıl amacını şu ifadelerle açıklamıştır: Biz, İranlıların bilgisizlikten, bölünmüşlükten kurtulması için çalışmaktayız. Şarklıların geri kalmışlıklarından, sömürgeci kurtulması ve özgür bir şekilde yaşamaları için uğraşyoruz. Bu nedenle, dünyanın ister doğulu ister batılı olsun yaptıkları mevcut savaşlardan el çekmelerini, aklın gösterdiği yola yönelmelerini istiyoruz. İşte, belirtilen bu üç meselenin her biri bütün meselelerden çok daha büyüktür.¹³⁷

Din anlayışının yanı sıra Kesrevî, kendi döneminde İran'ın dinî ve mezhebî durumu hakkında önemli bilgiler aktarmaktadır: "Siz iyi biliyorsunuz ki, İran'ın çok büyük sorunlarından biri de farklı inançların bu ülkede vücut bulmasıdır. Ülkenin büyük "dini" Şîîliktir. Fakat Kürtlerin ve Türkmenlerin büyük çoğunluğu Sünnî'dir. Aynı zamanda Kürdistan'da, Kirmânşah'ta *Ali İlahî* diye nitelenen Gûr'lar vardır. Mehallat'ta ve onun etrafında Ağahân taraftarları vardır ki, biz onları Bâtınî olarak isimlendirmekteyiz. Irak sınırında Yezidîler veya Şeytan'a tapanlar vardır. Yine büyük Mesihî gruplar vardır ki, onlardan bir kısmı Asuriler ve bir kısmı da Ermenilerdir. Bölgede Yahudilerin ve Zerdüşterin oluşturduğu kesimler de bulunmaktadır. Azerbaycan ve diğer yerlerdeki Şîîler arasında bir kısım Şeyhîler, Kirmân ve diğer yerlerde bir kısım Kerimhânîler vardır. Bunların arasından Bahâîler ortaya çıkmıştır ki, İran'ın bütün şehirlerine dağılmış durumdadırlar. Diğer taraftan asırlardır İran'da Sûfilik¹³⁸ revaçta olmuştur ve şimdi İran'ın bütün şehirlerinde yoldan çıkmış Sufiyan bulunmaktadır. Aynı zamanda asırlardan beri İran'da Harâbatîgerî yaygın olmuştur. Hâfız ve Hayyâm'ın -onlar

¹³³ Ahmed Kesrevî, *Âyîn* (Tahran: y.y., 1311/1922), 38; Ahmed Kesrevî, *Rah-i Rastgerî* (Tahran: y.y., 1317/1938), 53-56.

¹³⁴ Ahmed Kesrevî, *Vercâvend-i Bunyad* (Tahran: y.y., 1322/1943), 51; Kesrevî, *Din ve Cihân*, 2 vd.

¹³⁵ Kesrevî, *Rah-i Rastgerî*, 5 vd.; Kesrevî, *Vercâvend-i Bunyad*, 51.

¹³⁶ Kesrevî, *Âyîn*, 13.

¹³⁷ Kesrevî, *Din ve Cihân*, 4. Krş. Cezâyirî, Muhammed Ali. "Kesrevî ve Berhord-i Şark ve Garb". *İrannâme* 8/31 (1369/1990), 391 vd.

¹³⁸ Ahmed Kesrevî, *Der Pîrâmân-i İslâm* (Tahran: y.y., 1322/1944), 22.

Harâbâtîyânîlerin liderleridir- taraftarları her yerde dağınık şekilde mevcuttur.¹³⁹

O, “bu din hakkında konuşmak ve elde edilebilecek birçok detaydan kısaca bahsetmek istiyoruz” diyerek dinle ilgili görüşlerini şöyle açıklar:

“Dini tanımak, dünyanın, hayatın ve yaşamın akılla olduğunu bilmek demektir... Din, İranlılara vatanlarını imar etmeleri ve ondan fayda sağlamaları için Allah tarafından verilmiştir. Din, bugün İran zenginlerinin, kendi sermayelerini yolların inşa edilmesi, çeşmelerin yapılması, köylerin imarı, viraneliklerin ortadan kaldırılmaları için çalışmalarını, yüzbinlerce aç ve kimsesize yardım etmeleridir. İşte, din budur! Allah’ın razı kalacağı işte budur! Ali ile Ebu Bekir arasında yaşananları konuşmak, konu edinmek nedir ki Allah ondan razı olsun ve bir kimseye bu isimle bir ücret versin? Bunları söylüyorum ki bu ağalar dinin manasını doğru anlasınlar, bilsinler ve derk etsinler... İşte Tanrı’nın memnun olacağı din budur!”¹⁴⁰

5.2. Kesrevî’nin Akılcılığı

Kesrevî’nin çalışmalarından onun akla ciddi şekilde önem verdiği anlaşılmaktadır. Nitekim o, akıllı, insan için bütün alanlarda en üstün ve en önemli kılavuz olarak kabul etmektedir. Bu bağlamda dünyadaki savaş, akılla akılsızlık arasında cereyan eder.¹⁴¹ Ona göre akıl; iyi ve kötüyü, doğru ve yanlış, fayda ve zararı ayırt edebilir. Eğer insan yaratılışın meyvesi ve mahlûkatın eşrefi ise bu sadece onun akıllı oluşundan kaynaklanmaktadır. İnsanlar akıllı tanır ve ona göre hareket ederse, bütün düşmanları ve zorlukları ortadan kaldırır, beşer terakki eder ve insanlar mutluluğu yakalar.¹⁴²

Onun için akıl, tüm sosyal, insani ve hatta doğa üstü olayları ölçmek ve anlamak için bir kriter oluşturmaktadır.¹⁴³ Bu nedenle Kesrevî’nin temel çabası, dünyanın sırlarını veya gizemlerini insan akıllı ve düşüncesi ışığında çözme ve tüm sosyal sorunların kökenlerini belirleme ve tedavi etmektir. Onun nazarında çözüm, din ve akıl arasındaki irtibatla mümkündür. Bu nedenle din ile akıl arasında çok önemli bir bağlantı vardır. Din, akılla inşa edilmeli ve akıl din ile ayakta durmalıdır. Din, her konuda akıllı kabul ediyor olmalı ve akıl olmadan yapılacak en ufak bir şey onda bulunmamalıdır. İşte dinin en yüksek anlamı da budur.¹⁴⁴

Kesrevî, toplumun kurtuluşunun akla dayanmayan ve inandığı zararlı şeylerle savaşmaktan geçtiğini söyler. Bu nedenle halka özellikle çocuklara ve gençlere akla dayanan gerçeklerin öğretilmesi gerekir.¹⁴⁵ Onun tanımlamalarında akıl, dini anlamının aslı öğelerindedir. Yine onun düşüncesine göre din kör bir iman üzerine değil, akılla

¹³⁹ Kesrevî’nin kullandığı Harâbâtîgerî sözü Türkçemizde harâp etmek, bozgunculuk yapmak anlamına gelmektedir. O, klasik İran şiiriyle, bu şiirin büyük temsilcilerini şarap içmeyi cazip gösterdiklerini, ahlaksızlığı, dilencililiği, dalkavukluk ve korkaklığı telkin ederek meşru saydıklarını iddia etmiş ve onları bu şekilde isimlendirmiştir. Bununla birlikte toplumun ilerlemesine engel olduğunu söyleyerek tasavvufu da eleştirmiştir. Bk. Kesrevî, *Rah-i Rastgerî*, 73 vd; Kesrevî, *Der Pîrâmûn-i İslâm*, 22; Kesrevî, *Der Pasoh-i Bedhâhân*, 5-6. Ahmed Kesrevî, *Şiîgerî* (Tahran, 1323/1944), 11. Krş. Calmard, Jean, “Shi’i Rituals and Power II. The Consolidation of Safavid Shi’ism: Folklore and Popular Religion”, *Safavid Persia The History and Politics of an Islamic Society*, ed. Charles Melville, CMESUC, (Cambridge: y.y., 1996), 139 vd.

¹⁴⁰ Kesrevî, *Şiîgerî*, 19, 32.

¹⁴¹ Kesrevî, *Der Râh-i Siyaset*, 65-66.

¹⁴² Ahmed Kesrevî, *Der Pîrâmûn-i Hired* (Tahran: y.y., 1322/1943), 16-17.

¹⁴³ Ahmed Kesrevî, *Tarih-i Meşrutiyet-i İran* (Tahran: Emîr-i Kebîr, 2536), 1/21-22.

¹⁴⁴ Kesrevî’nin din hakkındaki tartışmaları için bk. Kesrevî, *Din ve Cihân*, 5 vd; Kesrevî, *Rah-i Rastgerî*, 1 vd.

¹⁴⁵ Fethi, “Kesrevî çê Mîguyed?”, 266.

anlaşılır. Akla bu kadar önem veren Kesrevî, Şîlikteki mehdî ve gâip imâm inancının akla uygun olmadığını iddia ederek onu eleştirilerinin merkezine alır. O, insanın bin yıldan fazla ömrü olması düşüncesini akla hilaf olarak göstermekte, bunun dünyanın tabîî ve aklî nizamına aykırı olduğunu söylemektedir.¹⁴⁶

Din ve bilimin kurucu ilkeler olduğunu ifade eden düşünüre göre, her ikisinin hedefi gerçeği bulmak ve insanın dünyadaki yaşamını en iyi hale getirmektir. Din ve bilim her biri aynı hedefe ulaşmak için çaba sarf etmektedir. Din, bilimin sunduklarını kabul ederek, hataları düzeltip ıslah edecektir.¹⁴⁷

5.3. Kesrevî'nin İslâm Hakkındaki Görüşleri

Kesrevî, İslâm hakkındaki görüşlerini şu şekilde ifade eder:

“İlk olarak bilinmesi gereken şudur ki İslâm iki tanedir. Birinci İslâm'ın temelini temiz Arap insanı¹⁴⁸ 1350 yıl önce koymuş ve yüz yıllarca ayakta kalmıştır. Diğer İslâm ise bugün var olan Sünnî, Şîî, İsmâilî, Ali İlahî, Şeyhî, Kerimhânî ve bunlar gibi renklere ayrılmışlardır. Her ikisi de İslâm olarak isimlendirilir, ama aynı şey değillerdir, birbirinden ayrılmış, belki de birbirinin zıddıdır. Haberdar olduğumuz ve iyi bildiğimiz birinci İslâm bunların dışındadır ve o İslâm put kıran bir dindir. Birinci İslâm, bölünmüş Arap toplumunu ve Arap dilini bir çatı altında topladı ve dünyanın yarısını yönetecek duruma getirdi. İkinci İslâm ise firkalara bölündü ve alt gruplara ayrıldı. Bugün Müslümanlar dünyanın en aşağılanmış, en zayıf insanları arasındadır ve yabancıların sömürgesi altında yaşamaktadırlar. O kadar ki kendilerini biraz dahi olsa düşünmüyorlar. Söylenmesi gereken şudur: Ağaç meyvesinden bilinir; tatlı meyveyi veren ağaçla ekşi meyveyi veren ağaç bir kabul edilebilir mi?”¹⁴⁹

Bununla birlikte Kesrevî, bugün yaşanan İslâm'ın gerçek İslâm olmadığını, İslâm adı ile isimlendirilen Şîî, Sünnî, Kerimhânî, Ali İlahî ve Sûfiler olduğunu söylemektedir.¹⁵⁰

Kesrevî, İslâm'ın özü nedir? sorusuna ise İslam; Allah'a inanmak, O'nu tek bilmek, iyiliğe ve saflığa bağlı kalmak, yaşam için çabalamak, yanlış yola sapanlara ve kâfirlere düşmanlık, mükâfat ve ceza dünyasına inanmaktır. Bunlar İslam'ın temelleri ve talepleridir,¹⁵¹ şeklinde cevap vermiştir.

Çalışmalarında önemli bir yer işgal eden İslâm dininin yanlış anlaşıldığına dikkat çeken Kesrevî'nin, İslâm'ın doğru anlaşılması için mücadele ettiğini söylemek mümkündür.

6. Ahmed Kesrevî'nin Şîlik Eleştirileri

6.1. Şîliğin Ortaya Çıkışına Yönelik Eleştirileri

Kesrevî, içinde yaşadığı toplumun dini, sosyal ve siyasal hayatında belirleyici role sahip olan Şîliğe ayrı bir yer vermiş; hayatı pahasına aksaklık ve yanlış olduğunu düşündüğü inanç ve uygulamalara karşı mücadele etmiştir. Nitekim bu konudaki *Şîgerî*

¹⁴⁶ Kesrevî, *Der Pîrâmûn-i İslâm*, 8; Ahmed Kesrevî, *Hodâ bâ Mast* (Tahran: y.y., 1323/1944), 15 vd.; Muhammed Rıza Kanunpour, “Pâkdînî der Ârâi Kesrevî: Negerîşi Ukelâî be dîn”, *İrannâme* 20/1-2 (1380/2001), 237-244.

¹⁴⁷ Kesrevî, *Hodâ bâ mast*, 15 vd.; Kanunpour, “Pâkdînî der Ârâi Kesrevî: Negerîşi Ukelâî be Dîn”, 237-244.

¹⁴⁸ Kesrevî, Hz. Peygamber'i “Pâk merd-i arab (saf arap insanı)” olarak nitelendirmektedir.

¹⁴⁹ Kesrevî, *Der Pîrâmûn-i İslâm*, 4.

¹⁵⁰ Kesrevî, *Der Pîrâmûn-i İslâm*, 37.

¹⁵¹ Kesrevî, *Der Pîrâmûn-i İslâm*, 50.

eseri onun Şîilik hakkında bütün düşüncelerini açık bir şekilde yansıtır. Öncelikle Kesrevî'nin Şîilik değerlendirmesinden onu bir İslâm mezhebinden veya düşünce akımından öte bir "din" olarak telakki ettiği anlaşılmaktadır. Çünkü çalışmalarında Şîilikten bahsederken çoğu zaman "kîş/din", "din-i Şîî/Şîî dini" şeklinde bir ibareyi tercih ettiğini görmekteyiz.¹⁵² Bu, Kesrevî'nin Şîiliğin geçirdiği evrime dikkat çekmesi açısından önemlidir. Bununla birlikte onun bu yaklaşımı, "din" olarak telakki ettiği Şîiliğin büyük çoğunluk tarafından benimsenmiş bir toplumda, geçmişe, tarihe ve açık bir şekilde Şîiliğe bir meydan okuma olarak değerlendirilebilir.

Kesrevî'nin Şîilikle ilgili fikirleri tetkik edildiğinde bunları, Şîiliğin ortaya çıkışı, hilafet ve imâmete dair Şîî iddialara yönelik eleştiriler, Şîilik ile ilgili gündemde tutulan hususların gerçek sorunlarını göz ardı edilmesine yol açması ve Şîî mollaların Şîilik adı altında toplum üzerindeki baskılarına yönelik eleştiriler şeklinde ele almak mümkündür.

Kesrevî, Şîiliğin Hz. Peygamber döneminde ortaya çıktığına ve Hz. Ali'nin Allah tarafından atandığına dair Şîî iddiaları eleştirmektedir. Ona göre Şîilik, Emevîler zamanında ortaya çıkmıştır. Bunun sebebi ise Muaviye ile Hz. Ali arasında Hz. Osman'ın öldürülmesi bahanesiyle vuku bulan savaş ve ardından Muaviye'nin hilafeti zorla ve aldatarak ele geçirip ailesine miras bırakmasıdır. Muaviye'nin bu hareketi Müslümanlara pahalıya mal olmuştur. Arkasından Emevîler'den yönetimin geri alınması için isyanlar meydana gelmiş ve mücadele hilafet kavgasına dönüşmüştür. Emevî-Hâşimî arasında asıl hilafet kavgası bundan sonra başlamıştır. Hicri birinci yüzyılın ikinci yarısından başlayarak hilafet meselesinde çok zorlu mücadeleler yaşanmıştır ve bu mücadele uzun süre devam etmiştir. İlk dönemler bu çatışmalarda Ali taraftarlarına Şîî denilmiştir. Taraftar anlamında kullanılan Şîilik de bu tarihten sonra ortaya çıkmıştır. Müellif, bu dönemdeki Şîiliğin kötülüğe bulaşmamış politik bir çaba olduğunu ve bu dönemdeki Şîî taraftarlarının çoğunlukla övgüye değer sade insanlar olduklarını, Alevî olarak isimlendirilen Ali oğullarının iktidara daha layık olduğunu düşündükleri için bu yolda samimi bir şekilde mücadele ettiklerini belirtmektedir. O, birilerinin Şîiliğin bu sadeliğini ortadan kaldırdığını ve zamanla farklı bir renge büründüğünü, o zamanlar aşırı bir grubun "Ebu Bekir, Ömer ve Osman zamanında Ali hilafete daha layıktı, bu üç şahıs zulmederek öne çıkanları ezdiler, böylece onlardan memnuniyetsizlik ortaya çıktı" dediklerini iddia etmektedir.¹⁵³

Kesrevî'nin üzerinde durduğu diğer bir konu ise halifenin kim olacağı meselesidir. Bununla ilgili mevcut Şîî iddiaları tek tek sıralamakta ve bunlara cevap vermektedir. O, "Şîiliğe göre halife Allah tarafından halk üzerine atanmıştır" görüşüne karşı, "Biz de soruyoruz. Bu sözün delili nedir? İslâm'ın kitabı Kur'an'dır. Bu söz Kur'an'ın neresindedir?! Eğer böyle bir söz varsa neden Kur'an'da ondan bahsedilmesin?!" Sorduğu soruya kendisi şu şekilde cevap verir: "Hz. Peygamber'in vefatından sonra İslâm'ın ön-

¹⁵² Kesrevî, *Şîîgerî*, 14.

¹⁵³ Kesrevî, *Şîîgerî*, 5-6.

derleri bir araya gelerek sırasıyla Ebu Bekir'i, Ömer'i, Osman'ı ve Ali'yi hilafete getirdiler. Bu davranışın kendisi bahsi geçen iddianın temelsiz olduğunun delilidir."¹⁵⁴ Bu görüşleriyle Kesrevî, Şîa'nın imâmetin nas ve tayinle olduğu görüşünü kökünden reddetmekte, mevcut halifelerin sırasıyla atanmışlığını kabul etmektedir.

Kesrevî, hilafet ve imâmet sorununun çözüme kavuşturulabilmesi için öncelikle dinin anlaşılması gerektiğini ifade etmektedir. Ona göre dinin doğru bir şekilde anlaşılmasının, Müslümanlar arasında bu gibi ihtilafların ortaya çıkma sebeplerinin başında gelmektedir.¹⁵⁵

Kesrevî, yukarıdaki eleştirileriyle Şîilik meselelerinin konuşulmasının dinin esas mesajının ve fonksiyonunun ihmal edilmesine yol açtığını, Peygamber sonrası vuku bulan hadiselerle yoğunlaşmanın İranlıların gerçek sorunlarının göz ardı edilmesine sebep olduğunu vurgulamak istemektedir.

6.2. Şîî Din Adamlarına Yönelik Eleştirileri

Kesrevî tarafından Şîîliğin eleştirildiği bir başka nokta ise Şîî din adamları olan mollaların toplum üzerindeki baskılarıdır. Ona göre Şîîliğin büründüğü renkte imamın yöneticiliğinin mümkün olmadığı neticesine varılmıştır. Mollalar bu düşünceyi benimseyerek şöyle demişlerdir: "Biz, imamın vekilleriyiz ve bugün onun yetkileri, yöneticiliği bizdedir." Onlar bu unvanla toplumu kendi etkileri altına alarak onlardan "imam hakkı (mal-i imam)" ve zekât adı altında para topluyor, diğer taraftan da devleti "zorba" ve "gâsıp" ilan ederek, insanlara devlete vergi vermemeyi ve kendi çocuklarını askere göndermemelerini telkin ediyorlar.¹⁵⁶ Modern dönemde mollaların başlangıçta Meşrutiyet'i desteklediklerini ifade eden Kesrevî sonra onların bundan vazgeçtiklerini, bunun sebebinin ise mollaların ilk başta Meşrutiyet'in ne olduğunu bilmemelerine bağlamaktadır. O, ulemanın Meşrutiyet Devrimi'ne önce destek verip bir müddet sonra kendi zararlarına olduğunu görünce bundan vazgeçtiklerini, İran topraklarını on yıl boyunca işgal eden Rus askerlerine karşı sessiz kalıp hiçbir şekilde mücadele etmediklerini, Rus çarı Nikolay tahttan indirilince de bu defa tekrar kendi çıkarlarını korumak için Meşrutiyet'i desteklediklerini, çocuklarını okullara göndermeye, devletin resmi kurumlarında görev almaya başladıklarını, bazı "müteceddidler" in ortaya çıkıp Meşrutiyet ile Şîîliğin aynı şey olduğunu iddia ettiklerini, İmamların her zaman zulme ve istibdada karşı savaştıklarını ve hatta "İmam Hüseyin adalet uğrunda öldürülmemiş midir?" diyerek, her tarafta çok sayıda konuşmalar yaptıklarını aktarmaktadır.¹⁵⁷ Kesrevî, mollaların bu yönüyle samimi olmadıklarını, kendi çıkarlarını gözeterek çaba sarf ettiklerini düşünmektedir.¹⁵⁸

Öte yandan Kesrevî, yöneltmiş olduğu eleştirilere bilimsel cevaplar verilemediğini, aksine muhaliflerinin kendisine "kâfir" ithamında bulduklarını ifade ederek onlara sert bir şekilde şöyle yanıt vermektedir:

¹⁵⁴ Kesrevî, *Şîîgerî*, 17.

¹⁵⁵ Kesrevî'nin bu konudaki görüşleri için bk. Kesrevî, *Der Pîrâmûn-i İslâm*, 26 vd.

¹⁵⁶ Kesrevî, *Der Pîrâmûn-i İslâm*, 23.

¹⁵⁷ Kesrevî, *Şîîgerî*, 71-74; Suhrab Yezdânî, *Kesrevî ve Târih-i Meşrute-i İran* (Tahran: Neşranî, 1376/1997), 1/15 vd.

¹⁵⁸ Kesrevî, *Engizisyon der İran*, 13 vd.

“Bizim yüzlerce eleştirilerimize karşı onlar bir cevap bile veremiyorlar. Biz diyoruz ki, sizin anladığınız dinin kökü yolsuzluğa dayanmaktadır. İşte onlar, o “din” ile bize kâfir diyorlar. Burada onların cahil olduklarının ölçüsünün herkes tarafından bilinmesi lazımdır. Onlara demek gerekir ki, siz, kâfirin ve dinsizin anlamını da bilmiyorsunuz. Dinsiz o kimselerdir ki, diri olan Allah’ı bırakıp bin yıldır ölümlere tapıyor. Dinsiz o kimselerdir ki, Allah’ı yaratıcı olarak tanıyor, fakat dünyanın işlerini ise “Hz. Abbas’a”,¹⁵⁹ “Hz. Ali Ekber’e”¹⁶⁰ ve “İmâmzâde Davud’a”¹⁶¹ veriyor. Dinsiz, türbeye karşı boyun eğen ve yaşamında herhangi bir şekilde bağlantısı olmayan bir kadına «Ey Fatıma! Allah katında bize şefaet et»¹⁶² diyenlerdir. Dinsizler o kimselerdir ki, taraftarlarına «Allah bizi en üstün derecede yarattı ve Şîamızı da bizden yarattı»¹⁶³ diyor ve halkı bu yalana inandırarak, onları bu şekilde eğitiyorlar. Sözün kısası siz, dinin de dinsizliğin de ne anlama geldiğini bilmiyorsunuz.”¹⁶⁴

6.3. Mehdîlik Düşüncesine Yönelik Eleştirileri

Şiîlerin dinî inançlarının merkezinde çok önemli yer tutan unsurlardan birisi de Mehdîlik düşüncesidir. Bu inanış adeta onların inançlarının ve günlük yaşamlarının temelini oluşturmaktadır. Kesrevî, yazmış olduğu eserlerin birçoğunda Mehdîlik düşüncesini eleştirmiştir. Bunu hem *Şiîgerî* hem de *Bahâîgerî* gibi birçok çalışmasında görmek mümkündür. O, Mehdîlik ve onun tarihçesi hakkında şu ifadeyi kullanmaktadır: “Bilinmesi gerekir ki Mehdîlik, öyle bir şahsa inanmaktır ki, gelecekte harikulade gücüyle ortaya çıkacak ve dünyaya iyilik getirecektir. Bu inanç kadim İranlılar ve Yahudiler arasında mevcut olmuştur.”¹⁶⁵ İran sahasında eskiden de bu düşüncenin var olduğuna dikkat çeken müellif “İranlılar, Ehrimen’e inaniyor ve dünyanın kötü işlerini ondan biliyorlardı. Onlar, bir gün Zerdüş soyundan birinin ortaya çıkacağını, Ehrimen’i öldürerek dünyayı bütün kötülüklerden temizleyeceğine inanmaktaydılar. Yahudilere gelince onlar kendi ülkelerinin özgürlüğünü elden vermiş, Asûrî ve Keldânî padişahlarının yönetimi altına girmişlerdi. Peygamberlerinden biri onlara şu haberi verdi ki Allah Mesihî (padişahı) Yahudiler arasından seçerek, onlardan olmayanları bertaraf edecek, Yahudileri zulümden ve kötülükten uzaklaştıracaktır...”¹⁶⁶

Kesrevî, Mehdî inancının İslâm’dan önce de var olduğunu belirterek, bu inancın Müslümanlar arasına ne zaman, nasıl ve nereden sokulduğunu sorar. Ona göre İslâm’ın ilk yıllarında bu gibi düşünceler mevcut değildi ve buna ihtiyaç da duyulmuyordu. İslâm’ın ortaya çıkışından bir asır geçtikten sonra bu düşünce Müslümanlar arasında

¹⁵⁹ Hz. Abbas, Hz. Ali’nin Fatıma bnt. Hizam’dan olan oğludur. Kerbelâ’da şehit edilmiştir.

¹⁶⁰ Tam adı Ali b. Hüseyin b. Ali b. Ebî Tâlib olan Ali Ekber Hz. Hüseyin’in oğludur. Kerbelâ’da şehit edilmiştir.

¹⁶¹ Tam adı Şerefüddîn Dâvud el-Hasenî olup, Hz. Hasan’ın soyundan gelmektedir. Şîa’nın sekizinci imamı Ali b. Mûsâ er-Rıza zamanında Tahran taraflarına geldiği ve burada katledildiği bilinmektedir. Safevîler döneminde mezarı üzerinde türbe yapılmıştır. Kesrevî, “İmamzâde Dâvud” demekle Davud’un türbesini kastetmektedir.

¹⁶² “يا فاطمه اشفعي لنا عند الله”

¹⁶³ “ان الله خلقنا من اعلى عليين و خلق شيعتنا منا”

¹⁶⁴ Kesrevî, *Şiîgerî*, 85.

¹⁶⁵ Ahmed Kesrevî, *Bahâîgerî* (Tahran: y.y., 1322/1943), 6.

¹⁶⁶ Kesrevî, *Bahâîgerî*, 6.

görölmeye başladı. Şöyle ki Muhammed el-Hanefiyye,¹⁶⁷ Yezîd b. Muaviye'nin ölümünden sonra Medine'de isyan etti. Daha sonra Keysâniyye olarak isimlendirilen taraftarları da onu Mehdî olarak telakki etmişlerdir. Onlar Muhammed el-Hanefiyye öldürüldükten sonra onun ölümüne inanmadılar ve şöyle dediler: O, diridir, Razvâ dağındadır, kendisi ortaya çıkacak ve savaşlar yapacaktır." Kesrevî, Muhammed el-Hanefiyye'yi destekleyenlerin çoğunluğunun İranlılardan oluştuğunu iddia ederek, Muhtar es-Sakâfî'nin Kûfe'de İranlıları kendi etrafına topladığını ve onları önemli makamlara atadığını söylemektedir.¹⁶⁸ Onun iddiasına göre Müslümanlar, Mehdî anlayışını İranlılardan almışlardır. Kesrevî, Mehdî anlayışını desteklemek için ise ortada çok sayıda hadis bulunduğunu ve bu hadislerin Muhammed el-Hanefiyye için uydurulduğunu da ifade eder.¹⁶⁹

Kesrevî, ilk dönemlerde ortaya çıkan Mehdilikle ilgili iddia edilen hareketleri değerlendirek şu üç sonuca varmaktadır: "Birincisi, Mehdîlik inancı İranlılardan Müslümanlara geçmiştir ve İslâm'ın kendisinde böyle bir şey yoktur. İkincisi, bu inancın ortaya çıkışı siyasetle ilgilidir ve hilafet arzulayanlar ondan faydalanmak istemişlerdir. Üçüncüsü ise Mehdî düşüncesinin ilk dönemde sade bir anlamı vardı, o da bir şahsın ortaya çıkarak hilafeti elde etmesi ve İslâm'ın kurallarını uygulamasıydı.¹⁷⁰

Kesrevî, Ca'fer b. Muhammed'in (Ca'fer es-Sâdik) hilâfet ve imâmet iddiasında bulunduğunu, aşırı Şîîlerin onun etrafında toplanarak, menfaatleri için Mehdî arayışına girdiklerini söyler. Çünkü onlar çaresiz ve küçük gruplardı ve teselli için şöyle diyorlardı: "Mehdî bizden çıkacaktır ve gelecektir."¹⁷¹ Kesrevî'nin Ca'fer es-Sâdik'la ilgili imâmet ve hilafet iddia ettiği görüşü tartışmaya açıktır, çünkü Ca'fer es-Sâdik'in kendisinin böyle bir iddiasının olduğu hakkında kaynaklardaki bilgiler yeteri kadar açıklayıcı değildir. Fakat Kesrevî'nin de belirttiği gibi onun hakkında bazı aşırı iddialarda bulunulmuştur. Hatta onun ulûhiyetini iddia edenler de ortaya çıkmıştır. Fakat Ca'fer es-Sâdik'in kendisi hiçbir şekilde böyle bir iddiada bulunmamıştır. Tepkiler ve ayaklanmalarla gelişen siyasi havadan uzak kalmış, ilim öğretme ile meşgul olmuştur. Medine'den ayrılan bir gruba "kim beni ma'sum bir imam zannederse ondan uzağım" diyen Ca'fer es-Sâdik ilim, fıkıh ve zühtten başka bir şeyle ilgilenmemiştir. Onun hak-

¹⁶⁷ Muhammed el-Hanefiyye (81/700), Ali b. Ebî Tâlib'in Yemenli Benî Hanefî kabilesinden el-Havle isimli cariyesinden olan oğludur. Bu nedenle kendisine İbnu'l-Hanefiyye denilmiştir. Tam adı Muhammed b. Ali b. Ebî Tâlib el-Hâşimî el-Kureyşî olan İbnu'l-Hanefiyye 16/37 yılında dünyaya gelmiştir. O, aynı zamanda Muhammed Hanîfî ve Muhammedu'l-Ekber olarak da bilinmektedir. Hz. Ali'nin, Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin'den sonraki üçüncü çocuğudur. Kesrevî'nin iddialarının aksine onun Medine'de isyan ettiğine dair bir bilgi bulunmamaktadır. Mehmet Atalan, *Muhammed b. el-Hanefiyye ve Anadolu'daki Tezahürleri* (Ankara: İlahiyat Yayınları, 2007), 48-55.

¹⁶⁸ Kesrevî, *Bahâîgerî*, 7.

¹⁶⁹ Kesrevî, *Bahâîgerî*, 9; Krş. Yusuf Benli, *Hicri II. Asırda Kûfe Merkezli Şîî Nitelikli Gulât Hareketler* (Harran: Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2000), 140 vd.

¹⁷⁰ Kesrevî, *Bahâîgerî*, 9.

¹⁷¹ Kesrevî, *Bahâîgerî*, 10 vd; Krş Mehmet Atalan, *Şîîliğin Farklılaşma Sürecinde Ca'fer es-Sâdik'in Yeri* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2005), 105 vd.

kında bilgi veren biyografi yazarlarının büyük çoğunluğu, kendisinin siyasete girme-yerek tarafsızlık ilkesini büyük bir hassasiyetle koruduğu konusunda hemfikirdirler.¹⁷²

Ona göre hadis kitaplarında da “Kâim, Fâtıma evladındandır” gibi rivayetler vardır. Bu yüzdendir ki İsmâiliyye, İsmâil b. Ca’fer’in taraftarları -sonra ayrı bir grup oldular- kendi faaliyetlerinin temelini Mehdîlik zemini üzerine inşa ettiler. Onların öncülerinden biri -kendisini İsmâilin evlatlarından olduğunu iddia ediyordu- Afrika’da Mehdî ismiyle ayaklandı ve Fâtımîler yönetiminin temelini attı. Böylece Şîîlerin kendi arasında Mehdîlik anlayışı için çok önemli bir zemin oluştu ve gelişti ki Şîîlik başka renge büründü, hem Mehdîlik diğer yüzüyle ortaya çıktı ve hem de ilk sadeliği ortadan kalkmış oldu.¹⁷³

Kesrevî, Mehdîlik anlayışı ile birlikte on ikinci imamla ilgili birçok iddiada bulunmuştur. Öncelikle Mehdî’nin doğumu ile ilgili konulara değinmiş, Mehdî’nin doğumunun sorunlu bir mesele olduğunu ifade etmiş, bu konuda eleştirilerini reel yaşam üzerinden ortaya koymuştur. Ona göre eğer imam önder ise, halkın arasında olması gerekir, diğer taraftan imamın bin sene yaşaması inanılacak bir durum değildir. Allah’ın niçin bir şahsı bin sene saklayıp sonra ortaya çıkararak onun eliyle dünyayı ıslah edeceğine ihtiyacı olsun? diye sormaktadır. Bu nedenle ona göre “Mehdîlik anlayışı efsaneden başka bir şey değildir.”¹⁷⁴

Kesrevî, Şîîlerin, Mehdîliği benimseyerek, onu sade halinde bırakmadıklarını, kendilerinden ona bir şey ilave ettiklerini söyler. O, Şîî literatürde yer alan “Mehdî”den önce Deccal ortaya çıkacak, güneş batıdan doğacak, gökten bir ses duyulacak, imamın taraftarları “tayı-i arz” ile onun yanına koşacaklar”, “Mehdî görevini tamamlayıp zamanı sona erince sakallı bir kadın tarafından öldürülecektir. Ondaki sonra imamlar tek tek dünyaya döneceklerdir” gibi rivayetleri, bunların hepsini boş ve abartılı bulur ve arkasından “Görün bakın ki, abartıda ne kadar da ileri gitmektedirler! Yaratılış sistemiyle nasıl alay ederek başkaldırmaktadırlar! Allah’a karşı nasıl da küstahlık yapmaktadırlar” der.¹⁷⁵

6.4. Şîîlerin Kerbelâ Algısının Eleştirileri

Kesrevî, tarihte yaşanan Kerbelâ olayı için yas tutulmasını eleştirir. O, bununla ilgili şu soruları sorar: “Bu olaya göre ağlamak, ağlatmak hangi akılla yapılıyor? Bu, sizi Allah’a götüren nasıl bir yoldur? Deniliyor ki “her kim ağlaya, ağlata, gözyaşı akıta cennet ona gelir.” Ağlamak ve ağlatmak nedir ki, Allah onlara böyle bir ödül versin? Siz bu sözü nereden bulup söylüyorsunuz?” Hüseyin b. Ali hilafet talebiyle ayaklandı ve bu işi fazla ileriye taşıyamadı. Fakat çok övülecek bir kahramanlıkla kendisinden söz ettirdi. Eyleminden vazgeçmedi, evlatları ve taraftarları ile birlikte öldürüldüler. Onun bu çıkışı çok övülecek bir iştir. Fakat ne olmuşsa olmuştur. 1300 yıldır ağlamanın ne anlamı

¹⁷² Ca’fer es-Sadık ve ölümü sonrası dönemde ortaya çıkan tartışmalar ve Ca’fer es-Sadık’ın kendisi ile ilgili ileri sürülen iddialarla bir ilişkisinin olmadığına dair nakiller hususunda değerlendirmeler için bk. Metin Bozan, *İmamiyye’nin İmamet Nazariyesinin Teşekkül Süreci* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2009), 89–106.

¹⁷³ Bu konudaki değerlendirmeler için bk. Ömer Faruk Teber vd., “Risâle-i Ca’fer-i Sâdık” Üzerinden Ondört Ma’sumân-ı Pâk On Yedi Kemer-Best, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 10/53 (2017), 914 vd.

¹⁷⁴ Kesrevî, *Bahâîgerî*, 10 vd.

¹⁷⁵ Kesrevî, *Şîîgerî*, 13 vd.

vardır? Muharrem ve Safer'de çok sayıda akılsızca yapılan merasimlere ne demeli?¹⁷⁶

Bu görüşlerine ilaveten Kesrevî, ziyaretgâhların ve ağlamanın sakıncalı olduğunu, "bunlar dinin temelini kazımakta ve onu ortadan kaldırmaktadır" demektedir. Oraya yapılan ziyaretle bütün günahlar bağışlanıyor ve dökülen bir damla gözyaşı cennete götürüyorsa, insan kötü olanı neden bıraksın, falanca hacı açgözlülüğünden neden vazgeçsin? Neden zalim yönetici kan dökmekten vazgeçsin? Erkekler yabancı kadınların peşine niye düşmesinler ki? diyerek yapılanları sorgulamaktadır.¹⁷⁷

6.5. Safevîlik Eleştirileri

Kesrevî'nin eleştirdiği bir diğer konu da Safevîlik ile onların nesebi ve Şîliği meselesidir. Bununla ilgili o, *Şeyh Sâfi ve Tebâreş* eserini kaleme almıştır. Eserinde iddia ettiği görüşlere göre Safevîler sonradan soyağacı oluşturmuşlardır. Ancak ensâp kitaplarında böyle bir bilginin yer olmadığını ve onların Peygamber'e herhangi bir intisabının da söz konusu olmadığını söyler. Ona göre Safevîlerin nesebi Irak'ın Kürdistan bölgesindeki Sancar'dandır. Kesrevî, Şeyh Sâfi'den Şah İsmâil'e kadar geçen sürenin üç dönemden oluştuğunu, geçirdiği değişikliği şu şekilde açıklamaktadır: Birincisi Şeyh Safiyüddîn Seyyid değildi, ama onun torunları Seyyid oldular. İkincisi Şeyh Safiyüddîn Sünnî idi, ama torunu Şah İsmâil Sünnîleri katleden bir Şî oldu. Üçüncüsü ise Şeyh Safiyüddîn Farsça konuşuyordu, ama ondan sonra gelenler Türkçeyi kabul ettiler.¹⁷⁸

Kesrevî, *Âzerî yâ Zeban-i Bastan-i Azerbaycan* eserini yazarken Şeyh Safiyüddîn'nin yazmış olduğu iki beyti inceleyerek şöyle der: "Bir enteresan durumla karşılaştım ki Şeyh Safi kendi zamanında "Seyyid" değildi yani ne o Seyyidlik iddiasında bulunmuştu ne de diğerleri onu Seyyid olarak tanımışlardı. Onun babaları kadim Azerbaycan'ın yerlilerindendi ve Aryâî ırktan başkasından değillerdi. Şeyh Safiyüddîn'in halefleri Şîliği kabul ederek, seyyidlik iddiasında bulundular ve kendileri için Seyyidlik soyağacı inşa ettiler."¹⁷⁹

Müellif, Şeyh Sâfi hakkında bilgilerin yer aldığı ilk kaynak olan İbn Bezzâz'a mensup *Safvetü's-safâ* eserini de değerlendirmektedir. Buna göre bu eserin nüshaları birbirleriyle çelişmektedir. Çünkü eserin müstensihleri herhangi bir sorumluluk duygusu taşımadan, esere istedikleri ilaveleri yapmış, kendilerince gerekli olmayan yerleri nüshadan çıkarmışlardır. Yazara göre *Safvetü's-safâ*'daki soyağacı ve şecere sonradan uydurulmuştur. Yine ona göre Safevîler, toplum nezdinde kendi itibarlarını daha da sağlamak için bunun yapılmasına izin vermişler, hatta teşvik etmişlerdir.¹⁸⁰

¹⁷⁶ Kesrevî, *Şiğeri*, 38. Krş. Hasan Onat, "Kerbelâ'yı Doğru Okumak", *Akademik Orta Doğu* 2/1 (2007), 1-9.

¹⁷⁷ Kesrevî, *Der Pîrâmûn-i İslâm*, 20, 31.

¹⁷⁸ Ahmed Kesrevî, *Şeyh Safi ve Tebâreş* (Tahran: y.y., 1306/1937), 5, 9.

¹⁷⁹ Ahmed Kesrevî, *Âzerî yâ Zeban-i Bastani Azerbaycan*, (Byy.: byy.), 41; Ahmed Kesrevî, "Nejâd ve Tebâri Safevî", *Mecelle-i Âyende* 17 (1322/1943), 358. Ahmed Kesrevî'nin buradaki temel çabası Safevîlerin Türk olmayıp Kürt olduklarını savunmasıdır. Safevîlerin nesebi meselesi bilim adamları tarafından tartışılmış, konu hakkında farklı düşünceler ortaya konulmuştur. Baba tarafından nesebi her ne kadar tartışmalı olsa da anne tarafından Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın torunu olduğu kesin olarak kabul edilmektedir. Safevîler hakkındaki tartışmalar için bk. Mirza Abbaslı, "Safevîlerin Kökenine Dair", *Bulleten* XL/158 (1976), 287-329; Palmira, Brummet, "The Myth of Shah İsmail Safavi: Political Rhetoric and "Divine" Kingship", *Medieval Christian Perceptions of Islam: A Book of Essays*, ed. J. Victor Tolan, (New York 1996), 331-363.

¹⁸⁰ Kesrevî, *Şeyh Safi ve Tebâreş*, 9 vd.

Kesrevî'nin diğer bir eleştirisi ise Şîliğin Safevîler tarafından resmi bir devlet politikası haline getirilmesidir. Ona göre Safevîler başlangıçta Sünnî ve tasavvufî bir yapıya sahip olmasına rağmen daha sonra Şîliği farklı bir renge bürüyüp aşırı uygulamalarda bulundular.¹⁸¹

7. Pâkdinîyân Hareketi

20. yüzyılda İran'da yanlış din anlayışına ve mezhebî taassuba karşı toplumsal uyanışı başlatmak isteyen Kesrevî, Pâkdinîyân Hareketini kurmuştur. Belirttiğimiz gibi Kesrevî'nin hayatının en etkili dönemi 1930 ila 1946 yılları arasında geçmiştir. Başlangıçta faaliyetlerine *Bâhemâd* ile başlar. *Bâhemâd*, Kesrevî'nin kullandığı bir kavram olup, "cemiyet", "dernek" veya "teşkilat" demektir. Kesrevî, *Bâhemâd-i Pakdînîyân* ve *Bâhemâd-i Azadegân* (Özgürlük Teşkilatı) isimlendirmelerini de bu anlamda kullanmaktadır.

Kesrevî, *Bâhemâd*'ı dört döneme ayırmaktadır. Birinci dönem *Bâhemâd*'ı, Tebriz'de Tâlîbiyye Medresesi'nde okul arkadaşlarıyla oluşturduğu yapılanmadır. Bu dönemde daha çok gündemdeki sorunlar tartışılmıştır. İkinci *Bâhemâd* dönemi ise Meşrutiyet Devrimi sırasında Tebriz'de dört meşrutiyetçi arkadaşıyla birlikte teşekkül eden bir yapılanmadır. Kesrevî, bu dönemde dört arkadaşı ile gizli şekilde buluşup karşılıklı fikir mübadeleleri yapmıştır. Üçüncü ve dördüncü *Bâhemâd* dönemleri ise Kesrevî'nin dinî ve siyasî mücadelesinin çekirdeğini oluşturduğu dönemdir. O, *Bâhemâd*'ın temellerinden bahsettiği *Vercâvand-i Bunyâd* adlı eserinde şöyle demektedir: "Bu kitap, dünya ve hayat hakkında eğitim ve öğretimimiz için gerekli olan tüm bilgileri içermektedir."¹⁸² O, bu şekilde kendisi ve taraftarlarının dini düşüncelerinin çerçevesini oluşturmuş ve *Bâhemâd-i Pâkdînî* şeklinde ifade edilen hareketin temellerini atmıştır.¹⁸³ Kesrevî, hareketin ideolojisini yazdığı *Âyîn* adlı eserinde batı ve batılılığa karşı çıkılması, iyi bir hayat tarzının gelenek ve göreneklerin muhafaza edilmesiyle sağlanabileceğini fakat batı bilim ve teknolojisinden faydalanılması gerektiğini de ifade etmektedir.¹⁸⁴

Kesrevî, hareketin faaliyetlerini şu şekilde açıklamaktadır: 1. Milli ideal ve vatan sevgisi. 2. Kitleleri uyandırma ve eğitime çabası. 3. Bu teşkilatın yayın organlarına iş-

¹⁸¹ Kesrevî, *Şeyh Safî ve Tebâreş*, 33 vd. Krş. Ömer Faruk Teber, "Mezhebî Ayrışmanın Politik Sonuçları: Safevî Tarikatının Siyasallaşması", *İlahiyat Akademi: Altı Aylık Uluslararası Akademik Araştırma Dergisi* 5, (2017), 193-200. Kesrevî, Şeyhîlik, Bahâîlik ve Babîlik akımlarına da eleştiriler yöneltmiştir. Bu konuda yazmış olduğu *Bahâîgerî* eserinde şöyle demektedir: "Bahâîlik, Bâbîlikten türemiş, Babîlik Şeyhiyye'den türemiş, Şeyhiyye de Şîlikten ortaya çıkmıştır, bu nedenle Bahâîlik tarihi Şîî tarihinin bir kısmıdır" O, Bahâîlikteki Mehdî anlayışının Şîlikteki Mehdî anlayışının devamı olduğunu fakat daha sonra farklı bir yöne kaydığını söyleyerek eleştirmektedir. Bk. Kesrevî, *Bahâîgerî*, 2 vd. Krş. Fezâî, *Bâbîgerî, Bahâîgerî ve Kesrevîgerâyî*, 75 vd; Mehmet Zeki İşcan, "Bâbîlik-Bahâîlik", *İslam Mezhepleri Tarihi (El Kitabı)* (Ankara: Grafiker Yayınları, 2014), 509 vd; Fatih Topaloğlu, "Bâbîlik-Bahâîlik", *İslâm Mezhepleri Tarihi* (Ankara: Nobel Yayınları, 2020), 321 vd.

¹⁸² Kesrevî, *Vercâvend-i Bunyâd*, 5 vd.

¹⁸³ Hassebî, *Seyyid Ahmet Kasravî-yi Tabrizî'nin Hayatı, Fikirleri ve Eserleri*, 39-40.

¹⁸⁴ Kesrevî, *Âyîn*, 5 vd.

lerlik kazandırmak ve yayınlar yapmak. Bu suretle iyi düşünceleri ve işleri teşvik etmek, topluma zararlı olan şeyleri bertaraf etmek.¹⁸⁵ Başlangıçta dinî konulardaki faaliyetleriyle adından söz ettiren hareketin hedeflerinin bu şekilde ifade edilmesi, onların asıl amaçlarının siyasi ve toplumsal bir faaliyet olduğunu göstermektedir. Müctehidî, Kesrevî'nin hareketinden direnişçi bir hareket olarak bahsedip “Taarruz yapmak isteyen Kesrevî, Pâkdînîlerden, saldırgan Nazî kuvvetleri gibi savaşı bir grup teşkil etme peşindeydi” demektedir.¹⁸⁶

Başlangıçta toplumla fazla iletişim içine girmeyen Bâhemâd mensupları “Peymân” ve “Perçem” gibi basın-yayın organları yoluyla düşüncelerini açıklamaya başlamışlardır. Bu grup, haftalık olarak cuma akşamları hükümetin dikkatini çekmeden gizlice Kesrevî'nin evinde toplanırlar. Bu süreçte Kesrevî, dokuz günlük kısa bir gözaltı süresi geçirmiş, faaliyetlerinde suç unsuru bulunmadığı için serbest bırakılmıştır. Kesrevî ve hareketine 1942'ye kadar devam eden baskılar, yayınlamakta olduğu Peymân Dergisi'nin sansüre uğramasını ve derneğin faaliyetlerinin polis tarafından engellenmesini beraberinde getirmiştir.

Fakat bu baskılar grubun üyelerini yıldırılmaz; Kesrevî, bir toplantıda hareketi resmi olarak kayıtlı bir siyasi partiye dönüştürmeyi önerir; ancak bu parti diğer siyasi yapılar gibi seçimlere girip düzenli politik faaliyetlerde bulunmayacak, Tahran ve diğer şehirlerde teşkilatlanıp fikirlerini gazete ve dergi kanalıyla yayacaktı. Ramyâr, 1969 yılı itibarıyla bu grubun İran'da aktif olduğunu, kendilerini *Âzâdegân* veya *Kesrevîyyûn* adıyla tanımladıklarını, Kesrevî'nin ölümünden sonra da onun düşüncelerini düşük profille de olsa yayıp kitaplarını yeniden neşrettiklerini nakleder.¹⁸⁷ Ancak, Kesrevî'nin Şîliğe karşı tutumu ve Humeynî'nin kendisini hedef göstermesi nedeniyle, 1979 Devrimi sonrasında hareketin takipçileri özellikle yayın faaliyetlerini yurtdışında sürdürmekte; halihazırda İran'da resmi olarak bu yönde faaliyet gösteren bir dernek bulunmamaktadır.¹⁸⁸

Yusuf Fezâî'ye göre “Kesrevî mektebi ve onun düşüncelerinin taraftarları bir fırka oluşturmuşlardı. O, “Kesrevî'nin taraftarlarının bu hareketi “Pâkdînî”, biz ise onu “Kesrevîgerâyî/Kesrevîcîlik” olarak isimlendirmektedir”, demektedir. Bir başka yerde ise “Bilinmesi gerekir ki, Kesrevî mektebinin taraftarları o mektebi tedavülde olan şekliyle “din” veya “mezheb” olarak isimlendirmemektedirler. Fakat biz mecâz ve müsamaha yoluyla da olsa onu “mezheb-i Kesrevî” olarak isimlendirmektediriz.”¹⁸⁹

Kesrevî, Pâkdînî Hareketi'ni mevcut olan yanlış din anlayışlarını reddetme üzerine inşa etmiştir. O, Pâkdînî'yi, yanlış din anlayışı ile gerçek dinin anlamının ne olduğunu ortaya koyarak açıklamaktadır. Ona göre gerçek din; insanların, dünyayı ve onun kurallarını iyi tanımaları, birlikte yaşamayı anlamaları, insanlığın cevherini bilmeleri, yaşamlarını akıl yöntemiyle gerçekleştirmeleri, meslek, ticaret, tarım, teknoloji ve benzeri olan her şeyin anlamını doğru bilmeleri ve uygulamaları, dünyayı imar etmek

¹⁸⁵ Kesrevî, *Din ve Cihân*, 1.

¹⁸⁶ Mehdî Müctehidî, *Ricâl-i Azerbaycan der Asr-ı Meşrutîyet*, (B.y.: y.y., 1327/1948), 130.

¹⁸⁷ Minoo Ramyar, *Sayyed Ahmad Kasravi: Historian, Language Reformer and Thinker* (Durham: Faculty of Arts of Durham University, Master Thesis, 1969), 20 vd.

¹⁸⁸ Koç, “Modernleşme Sürecinde ‘İran Milliyetçiliği’”, 134.

¹⁸⁹ Fezâî, *Bâbîgerî, Bahâîgerî ve Kesrevîgerâyî*, 302 vd.

ve onu kötülükten korumaya çalışmaları, toplumlarını güçlendirmeleri, kendi hayatlarında güven içinde yaşamaları, Yaraticıdan ve onun isteklerinden habersiz kalmamaları ve kendi gereksiz arzularını takip etmemeleridir.¹⁹⁰

Kesrevî, Pâkdînî'nin İslâm'a karşı olmadığını, aksine onun devamı olduğunu söyleyerek Pâkdînî'nin kökeninin İslâm'ın kökeni ile aynı olduğunu iddia etmektedir. Aralarındaki temel fark ise her ikisinin değişik zaman dilimlerinde ortaya çıkmalarıdır.¹⁹¹

Sonuç olarak Kesrevî'nin Pâkdînîyan hareketini kurma amacını şu şekilde ifade etmek mümkündür. O, İslâm'ı bir din olarak kabul etmekle birlikte onun temel hedefinden uzaklaştırıldığını, bu nedenle İslâm'ı Pâkdînîyân adı altında ve kendisinin görüşlerinin de ifade edildiği bir yapı şeklinde yeniden reforme ederek devam ettirmek istemiştir.¹⁹²

8. Ahmed Kesrevî'ye Yöneltilen Eleştiriler

Kesrevî'nin içtimaî, siyasî ve ilmî çalışmalarında yeni bir toplum inşa etmek için çabaladığı görülmektedir. Görüşleri sert tepkilerle karşılanan Kesrevî'ye birçok iddia ileri sürülmüştür. Bunların başında “peygamberlik” iddiası, “yeni din icat ettiği” ve “dinsiz olduğu” gibi iddialar gelmektedir.¹⁹³ Fakat Kesrevî'nin çalışmalarına ve düşüncelerine bakıldığı zaman onun böyle bir iddiada bulunduğunu söylemek bilimsel gerçeklikle bağdaşmamaktadır. Nitekim o, herhangi bir çalışmasında peygamberlik veya yeni bir din icat ettiğini iddia etmemiştir. Bu konuya değinen Fezâî şöyle demektedir:

“... Eğer kesin ve tarafsız bir bakış açısıyla eserlerindeki söylemlerine ve yazdıklarına bakılırsa, onun peygamberlik iddiasında bulunduğunu görmemekteyiz veya ben görmemişim. Çalışmalarından birinci derecede onun bir muhakkik, tarihi ve toplumsal alanlarda bir bilgin olduğu ve çalışmalar yaptığı görülmektedir. Onun bütün çabası İran halkı ve devletine fikrî yönden destek olmak isteğidir. Çünkü ona göre kendi dönemindeki İran'ın geri kalmasının asıl nedeni dinî alandaki çokça ihtilaflar ve toplumun düşüncesini etkileyen hurafelerdir. Bu nedenle ihtilafları tenkit etmiş ve toplum düşüncesindeki hurafelere karşı mücadele etmiştir.”¹⁹⁴

Burada şunu da ifade etmek gerekir ki, Kesrevî'nin çalışmaları genel olarak değerlendirildiğinde onun gerçek amacı İslâm'ın Şiîlik, Bâbîlik ve onun benzerleri gibi olmadığını açıklama gayretidir. Ona göre her dinî fırkaya mensup olanlar dini, kendi çıkarlarına alet etmişler ve kendi isteklerine göre dine yenilikler getirmişlerdir. Aslında, din ve onun toplumdaki amacı meçhul kaldığı gibi, onun rehberliğinden de habersiz kalmıştır. O, bu hususta kendisini çok büyük bir güçlük karşısına bulmakta ve kendisini din ve onun gerçek yolunu tanıtmak için görevli saymaktadır. Belirtildiği gibi dergi ve makaleler yayınlamak suretiyle bu işe başlamış ve daha sonra Bâhemâd-i

¹⁹⁰ Kesrevî, *Vercavend-i Bunyad*, 51; Kesrevî, *Rah-i Rastgerî*, 53-56.

¹⁹¹ Kesrevî, *Der pîrâmûn-i İslâm*, 48-52.

¹⁹² Ramyar, *Sayyed Ahmad Kasravi: Historian, Language Reformer and Thinker*, 22 vd.; Asil, *Seyrî der Endişe-i Siyasî Kesrevî*, 5.

¹⁹³ Bu konudaki tartışmalar için bk. Ahmad Kasravi, *Shi'ism (Shi'i-Gari)*, b.t References and additional articles by. M. Amini (USA: Published by: Kitab Corp., 2011), 23; Ali Reza Mollâî Tevânî, “Kesrevî ez Nakd-i Dîn tâ Daiye-i Peyamberî”, *Motalaât-i Tarih-i Ferhengî (Pejuheşnâme-i Encümen-i İrani Târih)* 5/19 (1393/2014), 34.

¹⁹⁴ Fezâî, *Bâbigerî, Bahâigerî ve Kesrevîgerâyî*, 312; Krş. Nüreddîn Çahardehî, *Daiyân-i Peyamberî ve Hodâî* (Tahran: Fethî, 1366/1987), 5 vd.

Pâkdiñî'yi kurmuş ve ömrünün sonuna kadar bu doğrultuda çalışmıştır.¹⁹⁵

Sonuç ve Değerlendirme

20. yüzyılın önemli düşünürlerinden biri olan Ahmed Kesrevî, yaşadığı dönemin sorunlarına çözüm bulmaya çalışan “ikonoklast” bilginlerdendir. İçtimaî ve siyasi hayata Meşrutiyetle birlikte adım atmış, Tebriz merkezli birçok önemli olaya şahitlik etmiştir. Devlet memurluğu ile birlikte İran'ın birçok bölgesinde görev yapması toplumu daha yakından tanınmasına olanak tanımıştır. Kesrevî, faaliyetlerine dergi ve gazete neşrederek başlamış, daha sonra özellikle tenkidî yönüyle öne çıkan eserler kaleme almıştır. Onun çalışmaları incelendiği zaman, siyasi, içtimai, filoloji, din, mezhep, kültür, tarih, örf gibi geniş bir alanı kapsadığı görülmektedir.

Kesrevî'nin düşüncelerinde onun yeni bir toplum oluşturmak çabası içine girdiğini kolayca anlamak mümkündür. Nitekim yeni bir kimlik ve yeni bir anlayış oluşturmak için her türlü çaba gösterdiğini görmekteyiz.

Kesrevî'nin önem verdiği ve eleştirdiği konuların başında toplumun din ve mezhep anlayışı gelmektedir. Ona göre din, akıllı kullanmakla ikame edilebilir. Akılsız bir din, din değildir. Din, sosyal hayatı tanzim etmek, fakirlere, çaresizlere yardım etmek, yeryüzündeki sorunlara çözüm üretmek için vardır. Onun düşüncesinde din ve akıl birbirinden ayrılmaz iki önemli öğedir. İnsanlar dini doğru şekilde anlamadıkları için bu kadar sorunla karşı karşıya kalmıştır. Kendisini eleştirenlerin bile dinsizliğin ne olduğunu anlamadığı kanaatindedir.

Kesrevî, dinin doğru anlaşılması üzerinde durduğu gibi mezhebi konulara da değinmiştir. Çalışmalarında Şîlik merkezi bir konumdadır. *Şîgeri* adlı eserinde Şîliği birçok yönüyle incelemiş, bazı konularda sert ifadelerle tenkit etmiştir. O, Şîliği bir fırka, ekol veya mezhep olarak değil “Şîî dini” olarak telakki etmiştir. Şîîliğin başlangıçta sade, yalın, temiz bir hareket olduğunu, sonradan birilerinin Şîîliğe yeni bir renk kattığını, bunun arkasından Şîîliğin siyasileştiği ve yönetime karşı kullanılan bir araç haline geldiği iddia etmiştir. Şîîliği eleştirirken cevaplarını Kur'an üzerinden vermektedir. O, Allah eğer bir halife atamak isteseydi bunu açıkça belirtirdi, demektedir. Şîîlerin Gadir-i Hum olayını yanlış anladıklarını ifade eden Kesrevî, Sakife-i Benî Saide'de dönemin şartları gereği halife seçiminin /atamasının yapıldığını söylemektedir.

Mehdîlik tartışmalarına da değinen Kesrevî, bu anlayış ile birlikte Şîa'nın gâip imam anlayışını da eleştirmiştir. Ona göre Mehdîlik inancı Müslümanlara İranlılardan geçmiş, Müslümanlardan bazıları da bunu alıp kullanmışlardır. O, bu inancın akla ve mantığa ters düştüğünü ifade etmiştir. Kerbelâ ile ilgili ise Hz. Hüseyin'in kendi davası uğruna yola çıktığını ve sonuna kadar kahramanca savaştığını söylemekte, Kerbelâ için ağlama, gözyaşı dökme gibi ritüellerin herhangi bir faydasının olmadığını, bütün bunların insanı günahlarından arındıramayacağını ifade etmiştir.

Şîî din adamlarını da eleştiren müellife göre *mollalar* denilen Şîî ulema, imamların yetkilerini gasp etmişlerdir. Onlar imamlar adına vergi toplamaya başlamış, devlete karşı gelerek adeta alternatif bir yönetim oluşturmuşlardır.

¹⁹⁵ Hassebî, *Seyyid Ahmet Kasravî-yi Tabrizî'nin Hayatı, Fikirleri ve Eserleri*, 81.

Kesrevî'nin diğer bir eleştirisi ise Şîliğin Safevîler tarafından resmi bir devlet politikası haline getirilmesidir. Ona göre Safevîler başlangıçta tasavvufi bir yapıya sahip olmasına rağmen daha sonra Şîliği farklı bir renge bürüyüp otantik Şîliği bozmuşlardır.

Kesrevî kendisine karşı ileri sürülen peygamberlik iddialarını kesinlikle kabul etmediğini, böyle bir düşüncesinin olmadığını beyan etmektedir. O, peygamberlik müessesesinin insanlar tarafından yanlış anlaşıldığını bütün çabasının bu yanlış düzeltmek olduğunu söylemektedir.

Kesrevî'nin temel görüşleri etrafında şekillenen Pâkdînîyân Hareketi, 1930'lu yıllarda oluşturulmuştur. O, bu hareketi aklını kullanan, dini siyasi, ticari emellerine alet etmeyenlerin bir hareketi olarak tanımlamaktadır. Hareket, Kesrevî'nin öldürülmesine kadar hızlı bir tırmanışa geçmiş, toplum tarafından rağbetle karşılanmıştır. Ülkenin birçok şehrinde şubeleri açılmış, toplumsal bir harekete dönüşmeye başlamıştır. Fakat toplum nezdinde gördüğü olumlu tepki hem iktidar hem de Şîi ulema tarafından pek hoş karşılanmamıştır. Kesrevî, memurluktan uzaklaştırılmış, kitapları yasaklanmış ve yakılmıştır. Ancak bütün baskılara rağmen tenkitlerini ve eleştirilerini sürdürmüştür. Fedâiyân-ı İslâm örgütü Kesrevî'ye karşı uyarılarda bulunmuş, fakat bu uyarılar sonuç vermeyince 1946 yılında katledilmiştir. Kesrevî'den sonra Pâkdînîyân Hareketi yasaklanmış ve taraftarları tutuklanmıştır. Ağır baskılara uğrayan taraftarlarının çoğu yurtdışına gitmek zorunda bırakılmıştır.

Kaynakça

- Abbaslı, Mirza. "Safevîlerin Kökenine Dair". *Bulleten* XL/158 (1976), 287-329.
- Atalan, Mehmet. *Muhammed b. el-Hanefiyye ve Anadoludaki Tezahürleri*. Ankara: İlahiyat Yayınları, 2007.
- Atalan, Mehmet. *Şîliğin Farklılaşma Sürecinde Ca'fer es-Sâdik'ın Yeri*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2005.
- Asîl, Hucetullah. *Seyrî der Endişe-i Siyasî Kesrevî*. Tahran: Emîr-i Kebîr, 1356/1977.
- Azer, Ali. *Azadistan Devleti ve Şeyh Muhammed Hıyâbânî*. çev. Eloğlu. Yayına hazırlayan Seyfettin Altaylı. Ankara: Elektronik İletişim Ajansı, 1995.
- Benli, Yusuf. *Hicri II. Asırda Kûfe Merkezli Şîi Nitelikli Gulât Hareketler*. Harran: Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2000.
- Bilgin, Orhan. "Seyyid Ahmed Kesrevî". 311. İstanbul: TDV İslam Ansiklopedisi, 2002.
- Bozan, Metin. *İmamiyye'nin İmamet Nazariyyesinin Teşekkül Süreci*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2009.
- Palmira, Brummet. "The Myth of Shah İsmail Safavi: Political Rhetoric and "Divine" Kingship", *Medieval Christian Perceptions of İslam: A Book of Essays*. 331-363. ed. J. Victor Tolan, New York 1996.
- Ca'ferîyân, Resul. *Cereyanhâ ve Sazmanhâ-yi Mezhebî-Siyasî-İ İslâm*. Tahran: Müessise-i Ferheng-i Daniş ve Endişe-i Muasır, 1380/2001.
- Çahardehî, Nüreddîn. *Daiyân-i Peyamberî ve Hodâî*. Tahran: Fethî, 1366/1987.
- Cezâyirî, Muhammed Ali. "Kesrevî ve Berhord-i Şark ve Garb". *İrânâme* 8/31 (1369/1990), 391-410.

- Destgayb, Abdülali. *Nakd-i Âsâr-ı Ahmed Kesrevî*. Tahran, 1357/1978.
- Dilek, Kaan. "İran'da Meşrutiyet Hareketi ve Dönemin Siyasi Gelişmeleri". *Akademik Orta Doğu* 2/1 (2007), 49-68.
- Doustdar, Mohammad Haghghi. *The Religious Thought of Abmad Kasravi Tabrizî*. Montreal: Institute of Islamic Studies, Mc Gill University, Master Thesis, 1998.
- Fethi, Asgar. "Kesrevî çe mîguyed?" *İrannâme* 20/1-2 (1380/2001), 261-275.
- Fezâî, Yusuf. *Bâbîgerî, Bahâîgerî ve Kesrevîgerâyî*. Tahran: Müessise-i Matbuâtî Ferhî, 1351/1972.
- Hasebî, Rajabali. *Seyyid Ahmet Kasravî-yi Tabrizî'nin Hayatı, Fikirleri ve Eserleri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Doktora Tezi, 1980.
- Hoşniyet, Seyyid Hüseyin. *Seyyid Mücteba Nevvâb Safevî, Endişehâ, Mubarezat ve Şehadet-i Ou*. İran: İntişarat-ı Menşur Biraderi, 1360/1981.
- Hurremşad, M. B. vd. "Gofteman Hüviyyet-i Milli Cereyan-ı Nasyonalizm Kabl ve Ba'd ez İnkılâbî İslâmî (Bâ Tetbîki Endişe-i Ahmed Kesrevî ve İzzettullah Sehabî)" 9/1 (2018 1397), 21-48.
- İşcan, Mehmet Zeki. "Bâbîlik-Bahâîlik". *İslam Mezhepleri Tarihi (El Kitabı)*. 509-530. Ed. Hasan Onat-Sönmez Kutlu. Ankara: Grafiker Yayınları, 3. Basım., 2014.
- Jazayery, M.A. "Kasravi, Iconoclastic Thinker of Twentieth Century Iran". in *A. Kasravi, On Islam and Shi'ism*. M.R. Ghanoonparvar. Mazda: Costa Mesa, 1990.
- Jean, Calmard. "Shi'i Rituals and Power II. The Consolidation of Safavid Shi'ism: Folklore and Popular Religion". *Safavid Persia The History and Politcs of an Islamic Society*. 139-190. ed. Charles Melville, CMESUC, Cambridge, 1996.
- Kanunpour, Muhammed Rıza. "Pâkdînî der Ârâi Kesrevî: Negerişî Ukelâî be dîn". *İrannâme* 20/1-2 (1380/2001), 237-244.
- Kasravi, Ahmad. *Shi'ism (Shi'i-Gari)*. References and additional articles by. M. Amini. USA: Published by: Kitab Corp., 2011.
- Katouzian, Homa. "The Revolt of Shaykh Muhammad Khuyabânî". *Iran Journal of the British Institute of Persian Studies* XXXVII (1999), 153-172.
- Kazvînî, Muhammed. "Enteqadi Edebî 'Âzerî yâ Zebân-i Bâstân-i Âzerbâygân". *Mahname-i İranşehr* 4/10 (1305/1926), 586-594.
- Kesrevî, Ahmed. *Âyîn*. Tahran: y.y., 1311/1922.
- Kesrevî, Ahmed. *Bahâîgerî*. Tahran: y.y., 1322/1943.
- Kesrevî, Ahmed. *Behânend ve Dâverî Konend*. Tahran: y.y., 1323/1944.
- Kesrevî, Ahmed. *Dadgâh*. Tahran: y.y., 1323/1944.
- Kesrevî, Ahmed. *Dâverî*. Tahran: y.y., 1323/1944.
- Kesrevî, Ahmed. *Der Pasoh-i Bedhahan*. B.y.: y.y., 1324/1945.
- Kesrevî, Ahmed. *Der Pîrâmûn-i Edebiyat*. B.y.: y.y., 1323/1944.
- Kesrevî, Ahmed. *Der Pîrâmûn-i Hired*. Tahran: y.y., 1322/1943.
- Kesrevî, Ahmed. *Der Pîrâmûn-i İslam*. Tahran: y.y., 1322/1944.
- Kesrevî, Ahmed. *Der Pîrâmûn-i Târih*. B.y.: y.y., 1358/1999.
- Kesrevî, Ahmed. *Der Râh-i Siyaset*. Tahran: y.y., 1324/1945.
- Kesrevî, Ahmed. *Din ve Cihân*. Tahran: y.y., 1323/1944.
- Kesrevî, Ahmed. *Engizisyon der İran*. Kanal Telegram, 1397/2018.

- Kesrevî, Ahmed. *Hodâ bâ Mast*. Tahran: y.y., 1323/1944.
- Kesrevî, Ahmed. *Kıyam-i Şeyh Muhammed Hiyabânî*. Virayeş ve mukaddime Muhammed Ali Humayun Katuziyân. Tahran: Neşr-i Merkez, 1376/1997.
- Kesrevî, Ahmed. “Nejad ve Tebari Safevî”. *Mecelle-i Âyende* 17 (1322/1943), 356–367.
- Kesrevî, Ahmed. “Rah-i irâd ra hem nemîdânend”. *Perçem Nime-i Mâhi* 6 (1322/1943), 262–263.
- Kesrevî, Ahmed. *Rah-i Rastgerî*. Tahran: y.y., 1317/1938.
- Kesrevî, Ahmed. *Şeyh Safî ve Tebâreş*. Tahran: y.y., 1306/1927.
- Kesrevî, Ahmed. *Şûgerî*. Tahran: y.y., 1323/1944.
- Kesrevî, Ahmed. *Sûfîgerî*. Tahran: y.y., 1323/1944.
- Kesrevî, Ahmed. *Tarih-i Meşrutiyet-i İran*. Tahran: Emîr-i Kebîr, 2536.
- Kesrevî, Ahmed. *Vercavend-i Bunyad*. Tahran: y.y., 1322/1943.
- Kesrevî, Ahmed. *Zindegânî-i Men*. Tahran: y.y., 1323/1944.
- Kesrevî, Ahmed. *Âzerî yâ Zeban-i Bastan-i Azerbaycan*. B.y.: y.y., trz.
- Ketirayî, Mahmud. “Kitâbşinâsî-i Ahmed Kesrevî”. *Ferheng-i İran Zemin*, 1351/1972, 18/361–384.
- Kia, Chad. “The Scum of Tabriz: Ahmad Kasravi and the Impulse to Reform Islam”. *British Journal of Middle Eastern Studies* 39/4 (2014), 498–516.
- Kirmânî, Mirza Ağahan. *Heftâd ü Dü Millet*. Mukaddime ve talikat M.C. Meşkûr. Tahran: Müessise-i Matbuâtî 'Atâî, 1362/1983.
- Koç, Mehmet Akif. “Modernleşme Sürecinde ‘İran Milliyetçiliği’ Yanlısı Tebrizli Bir Aydın: Ahmed Kesrevî – Hayatı, Şahsiyeti, Dünya Görüşü, Mücadelesi ve Eserleri”. *Kadim Akademi SBD* 3/2 (2019), 115–155.
- Koç, Merve. *Theodore Ebu Kurra’anın İkona Savunusu*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.
- Müctehîdî, Mehdî. *Ricâl-i Azerbaycan der Asr-ı Meşrutiyet*. B.y.: y.y., 1327/1948.
- Nâseh Nâtık, “Sohenâne Der Bare-i Ahmed Kesrevî”, *İrannâme* 20/1-2, (Behar ve Tabestan 1380/2001), 301-312.
- Nevisâd. *Çera Kesrevî ra Koştend!? (Dersha-yî ez Gozeşte Berayi Eknun ve Ayende)*. Kanal Telegram, 1397/2018.
- Onat, Hasan. “Kerbelâ’yı Doğru Okumak” *Akademik Orta Doğu*, 2/1 (2007), 1-9.
- Pâkdâmen, Naser. *Katl-i Kesrevî*. Almanya: İntişarat-ı Foruğ, 3. Basım., 1383/2004.
- Ramyar, Mino. *Sayyed Ahmad Kasravi: Historian, Language Reformer and Thinker*. Durham: Faculty of Arts of Durham University, Master Thesis, 1969.
- Teber, Ömer Faruk. “Mezhebî Ayırışmanın Politik Sonuçları: Safevî Tarikatının Siyasallaşması”, *İlahiyat Akademi: Altı Aylık Uluslararası Akademik Araştırma Dergisi* 5 (2017), 193-200.
- Teber, Ömer Faruk vd. “Risâle-i Ca’fer-i Sâdik” Üzerinden Ondört Ma’sumân-ı Pâk On Yedi Kemer-Best, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 10/53 (2017), 914-920.
- Tevânî, Ali Reza Mollâî. “Kesrevî ez Nakd-i Dîn tâ Daiye-i Peyamberî”. *Motalaât-i Tarih-i Ferhengî (Pejuheşnâme-i Encümen-i İranî Târih)* 5/19 (1393/2014), 93–118.
- Topaloğlu, Fatih. “Bâbîlik-Bahâîlik”. *İslâm Mezhepleri Tarihi*. 313-327. Ed. Mehmet Saffet Sarıkaya-Mehmet Ümit. Ankara: Nobel Yayınları, 2020.

Yezdânî, Suhrab. *Kesrevî ve Tarih-i Meşrute-i İran*. Tahran: Neşranî, 1376/1997.

İnternet kaynakları:

<https://www.kasravi.info/>

<https://kasravi-ahmad.blogspot.com/>

<https://telegram.me/Pakdini>

https://telegram.me/Kasravi_ahmad